

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 61 * 2013 * ČÍSLO 2

HISTORICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HISTORICKÝ ČASOPIS * 61 * 2 * 2013

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

HISTORICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

813 64 BRATISLAVA, KLEMEŇSOVA 19

e-mail: histcaso@gmail.com

<http://www.historickyecasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Budárik, Valerian Bystriický, Miloslav Čížek, Milan Čičaj, Vojtech Dangl, Katarína Hradská, Ivan Kamenec, Eva Kozmálková, Jozef Lohrbert, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Ján Pázmán, Peter Pataří, Ján Steinhübel, Dušan Škvarna

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanisław Bylina (Warszawa), Andrzej Chojas (Wrocław), Robert J. Evans (Oxford), Fränk Hadler (Leipzig), Horst Haubold (Wiesbaden), Franz Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. S. Jones (Oxford), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malý (Brno), Antoine Maris (Paris), Jaroslav Polack (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schmalzer (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zedlerová (Mníchov)

Výkonná a jazyková redaktorka: Miroslava Fabríková

Vychádza štyrikrát ročne. Historický časopis je indexovaný a citovaný od roku 1968 v databázach Arts & Humanities Citation Index, Current Contents, Web of Science a v databáze Scopus od roku 2002. Internetový občasníkový katalóg: nájdete na adrese: <http://www.historickyecasopis.sk>. Nevyžiadane prijímateľov nevyžadujeme. Evidenčné číslo: EV 3084/09

Distribútor: by SAP – Slovak Academic Press s.r.o., Hrzová 1, 250 01 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON & SAGNER GmbH, Hebelstraße 39/41, 80798 München (Germany)

© Historický ústav SAV, 2013

Historická podmienenosť regionálnych demografických rozdielov na Slovensku

«The influence of the historical demographic spatial patterns on current demographic spatial patterns in Slovakia»

by Michal Roupa; Dagmar Kusendová

Source:

Journal of History (Historický časopis), issue: 02 / 2013, pages: 343-375

ROZHĽADY

HISTORICKÁ PODMIENENOSŤ REGIONÁLNYCH DEMOGRAFICKÝCH ROZDIELOV NA SLOVENSKU

MICHAL ROUPA – DAGMAR KUSEDOVÁ

ROUPA, Michal – KUSEDOVÁ, Dagmar. The influence of the historical demographic spatial patterns on current demographic spatial patterns in Slovakia. *Historický časopis*, 2013, 61, 2, pp. 343-375, Bratislava.

This paper deals with comparison of regional differences of demographic characteristics in Slovakia in 1930 and 2001. The paper examines how regional demographic variability in 1930s affected today's regional demographic variability. It examines changes of regional variability of fertility, non-marital fertility, age at marriage, divorce rate, infant mortality, and age, ethnic, religious, educational and economic structures of population. For both years, districts are used as regional units. Firstly, regional differences in 1930 and 2001 are compared by visual examination of thematic maps. Districts are then ranked by values of demographic indicators and ranks in 1930 and 2001 are compared by scatter plots and Spearman's rank correlation coefficients. The results show that regional differences in most of the demographic characteristics have substantially changed. It means that present-day regional demographic differences are affected more by development in the past 70 years than by the situation in 1930. The exceptions are in ethnic and religious structure with a strong relationship between regional variability in 1930 and 2001. Special attention is paid to the districts which have undergone extreme change in rank between 1930 and 2001. The paper also describes two historical demographic data sources – 1930 Population Census of Czechoslovakia and interwar Czechoslovak Vital Statistics.

Regional demographic differences. Slovakia. Interwar period. 1930 Population Census of Czechoslovakia.

Úvod

Demografické charakteristiky obyvateľstva Slovenska tradične dosahovali a aj dnes dosahujú pomerne veľkú regionálnu variabilitu. Zaujímala nás otázka, nakoľko zostávajú tieto regionálne rozdiely stabilné i počas dlhšieho časového obdobia. Do akej miery rozdiely medzi demografickými charakteristikami obyvateľstva existujúce v minulosti ovplyvnili dnešnú regionálnu demografickú diferenciáciu? Alebo z druhej strany: Možno dnešné regionálne demografické odlišnosti považovať za „tradičné“ alebo sú výsledkom vývoja v niekoľkých uplynulých desaťročiach?

Porovnávali sme demografické údaje z medzivojnového obdobia, konkrétne z roku 1930, s údajmi zo súčasnosti, konkrétne s rokom 2001. Ide o dobu dostatočne dlhú na to, aby sa regionálna variabilita demografických ukazovateľov mohla *zásadne zmeniť*. Zároveň však ide o obdobie života jedného človeka, dobu počas ktorej nemohli byť skúsenosti, postoje a správanie predchádzajúcich generácií úplne zabudnuté, a teda dobu

dostatočne krátku na to, aby sa táto variabilita mohla zachovať. Odpoveď na úvodné otázky teda nie je dopredu daná dĺžkou obdobia vybraného pre hodnotenie.

Regionálne jednotky, na ktoré sme sa zamerali, sú v oboch rokoch okresy. Pre menšie jednotky, obce, nie sú k dispozícii podrobné dáta, minimálne za rok 1930. Väčšie jednotky by príliš prekrývali špecifiká jednotlivých regiónov. Hodnotili sme 10 demografických charakteristík: plodnosť, nemanželskú plodnosť, sobášny vek, rozvodovosť, doječenskú úmrtnosť, vekovú, národnostnú, náboženskú, ekonomickú a vzdelanostnú štruktúru.

Rozdiely medzi okresmi v roku 1930 a v roku 2001 sme porovnávali dvomi cestami. Po prvé kartograficky, teda vizuálnym zhodnotením dvojíc tematických máp za oba roky, začleňujúcich okresy do intervalov podľa intenzity ukazovateľa. Po druhé porovnaním poradia okresu v skupine všetkých okresov zoradenej podľa intenzity ukazovateľa v jednom roku a v druhom roku. Porovnávaním relatívneho postavenia okresov sme sa vyrovnali s tým, že pri mnohých ukazovateľoch rozdiel medzi priemernými hodnotami za rok 1930 a za rok 2001 dominuje nad rozdielmi medzi okresmi navzájom, čo by mohlo naše skúmanie skresľovať. Poradia v roku 1930 a 2001 sme pri každom indikátore zanesli do grafu, čo nám umožnilo zhodnotiť ako sa zmenila relatívna pozícia jednotlivých okresov. Okrem toho sme za skupinu všetkých okresov pre každý indikátor vypočítali Spearmanov korelačný koeficient poradia, ktorý ukázal, nakoľko sa medzi rokmi 1930 a 2001 zmenilo poradie okresov podľa intenzity ukazovateľa. Výpočtu tohto koeficientu a súvisiacim problémom, predovšetkým rozdielnej okresnej štruktúre v dvoch porovnávaných rokoch, sa bližšie venujeme v metodike.

Literatúra, ktorá sa zaoberá priamo porovnávaním demografických charakteristík regiónov v medzivojnovom (prípadne skoršom) období a v súčasnosti, je na Slovensku pomerne zriedkavá. Spomenúť možno prácu Vereša porovnávajúcu plodnosť v slovenských okresoch po jednotlivých desaťročiach medzi rokmi 1910 a 1980.¹ Literatúra skúmajúca regionálnu demografickú situáciu v oboch obdobiach jednotlivo je však pestrejšia. Za medzivojnové obdobie sú to predovšetkým práce Branislava Šprochu a Pavla Tišliara, Alojza J. Churu a tiež rozsiahly tematický *Atlas republiky Československej*.² Ak neklademe dôraz na regionálny aspekt možno spomenúť aj práce Vladimíra Srba, Jána Svetoná, Jána Hanzlíka, Antona Štefánka, Ludmily Fialovej, Zdeňka Pavlíka a Pavla Vereša.³

-
- 1 VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980. In *Demografie*, 1986, roč. 28, č. 2, s. 110-117. ISSN 0011-8265.
 - 2 ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008. ISBN 9788089236381; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008. ISBN 9788089236442; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : Stimul, 2008. ISBN 9788089236503; CHURA, Alojz J. - KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu? Druhý diel. Časť 2*. Bratislava : Roľnícka Osveta, 1939; PANTOFLÍČEK, Jaroslav (ed.). *Atlas republiky Československé*. Praha : Česká akademie věd a umění, 1935.
 - 3 SRB, Vladimír. *Obyvateľstvo Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky - Výskumné demografické centrum, 2002. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/slov1918.pdf>>; SVETONĚ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958; HANZLÍK, Ján. Vývoj obyvateľstva na Slovensku v období 1869 – 1961. In *Geografický časopis*, 1967, roč. 19, č. 1, s. 3-30; ŠTEFÁNEK, Anton. *Slovenská vlastiveda III. Základy sociografie Slovenska*. Bratislava : Slovenská akadémia vied a umení, 1945; FIALOVÁ, Ludmila. Changes of nuptiality in Czech lands and Slovakia, 1918–1988. In *Journal of Family History*, 1994, roč.

Z množstva literatúry venujúcej sa demografickým pomerom v slovenských regiónoch v súčasnosti môžeme vybrať napríklad *Atlas obyvateľstva Slovenska*, *Demogeografickú analýzu Slovenska*, *Atlas krajiny Slovenskej republiky* alebo niektoré práce Výskumného demografického centra.⁴

Dáta. Sčítanie obyvateľstva z roku 1930 a medzivojnová evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva

V článku sme využili údaje zo štyroch hlavných zdrojov – sčítaní obyvateľov z rokov 1930 a 2001 a evidencie prirodzeného pohybu obyvateľstva z rokov 1931 a 2001. Štatistiky prirodzeného pohybu obyvateľstva za rok 1931 sme použili preto, že údaje za rok 1930 ešte neboli kompatibilné so sčítaním obyvateľstva z roku 1930. Hoci sme článok pripravovali takmer rok po sčítaní 2011, jeho kompletne výsledky ešte neboli zverejnené a ich presnosť bude možno znížená veľkou mierou neúčasti na tomto sčítaní. Preto sme využili údaje zo sčítania z roku 2001 a zodpovedajúce štatistiky prirodzeného pohybu. Pri nízkej frekvencii výskytu demografickej udalosti sme počítali priemer za niekoľko rokov, aby sme sa vyhlí náhodným skresleniam.⁵ Podrobnejšie sa vyjadríme k dvom údajovým zdrojom z medzivojnového obdobia.

19, č. 2, s. 107-115. ISSN 0363-1990; FIALOVÁ, Ludmila - PAVLÍK, Zdeněk - VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In *Population Studies*, 1990, roč. 44, č. 1, s. 89-106. ISSN 0032-4728.

- 4 MLÁDEK, Jozef (ed.). *Atlas obyvateľstva Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského, Prírodovedecká fakulta, 2006. ISBN 8022321907; MLÁDEK, Jozef et al. (eds.). *Demogeografická analýza Slovenska*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2006. ISBN 8022321915; MIKLÓS, László (ed.). *Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Bratislava; Banská Bystrica : Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky; Slovenská agentúra životného prostredia, 2002. ISBN 8088833272; JURČOVÁ, Danuša - MÉSZÁROS, Ján (eds.). *Populačný vývoj v okresoch Slovenskej republiky 2009*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2010. ISBN 978808938171. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/popvyvojokrsy.pdf>>; MÉSZÁROS, Ján. *Atlas úmrtnosti Slovenska 1993 – 2007*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2008. ISBN 9788089398034. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/umrtnost93-07.pdf>>
- 5 Pokiaľ nie je uvedené inak, všetky výpočty v článku sú založené na údajoch zo sčítaní obyvateľstva a prirodzeného pohybu obyvateľstva publikovaných medzivojnovým československým Štátnym úradom štatistickým (SÚS) a terajším Štátnym úradom Slovenskej republiky a Výskumným demografickým centrom. *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání*. Praha : Štátní úřad statistický, 1934; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část I. Druhy, skupiny a třídy hlavního povolání, poměr k povolání a sociální příslušnost, třídy vedlejšího povolání*. Praha : Štátní úřad statistický, 1934; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická (vnitřní stěhování, tělesné vady, znalost čtení a psaní, cizinci)*. Praha : Štátní úřad statistický, 1937; *Pohyb obyvatelstva v republice Československé v letech 1931–1933*. Praha : Štátní úřad statistický, 1938; *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2003; *Pohyb obyvateľstva v Slovenskej republike v roku 2001 – 2010*. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2004-11. Dostupné na internete: <<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=6674>>; *Vekové zloženie obyvateľstva Slovenskej republiky 2010*. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2011. Dostupné na internete: <<http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=19143>>; *RegDat; Databáza regionálnej štatistiky*. Bratislava : Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2011. Dostupné na internete: <<http://px-web.statistics.sk/PXWeb-Slovak/>>; *Slovak Republic Population Information*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2011. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/slovakpopin/>>

Sčítanie obyvateľstva v roku 1930

Sčítanie obyvateľstva je štatistická akcia, pri ktorej je v určitom období na určitom území zisťovaný stav obyvateľstva a jeho demografické, sociálne a ekonomické charakteristiky. Moderné sčítania obvykle pracujú s jedným obyvateľom ako štatistickou jednotkou, týkajú sa všetkého obyvateľstva na presne vymedzenom území, ktoré je sčítavané k presne určenému okamihu. Opakujú sa v pravidelných, najčastejšie desaťročných intervaloch.⁶ V Uhorsku možno za prvé moderné sčítanie považovať sčítanie z roku 1857, prípadne až sčítanie z roku 1869. Nasledovali cenzu v rokoch 1880, 1890, 1900 a 1910.⁷

Prvým československým cenzom bolo mimoriadne sčítanie obyvateľstva Slovenska z augusta 1919. Sčítanie bolo pripravené narýchlo po vzniku Československa, malo obmedzený obsah, a jeho cieľom bolo predovšetkým čo najskôr získať údaje o početnosti a národnostnom zložení obyvateľstva Slovenska (pôvodne aj pre účely Parížskej mierovej konferencie) a čiastočne i overiť funkčnosť správneho aparátu nového štátu.⁸ V istom zmysle podobný charakter malo aj posledné medzivojnové československé sčítanie z decembra 1938, tentoraz urýchlene reagujúce na zmeny v súvislosti s obsadením časti územia štátu Nemeckom, Maďarskom a Poľskom.⁹ Prvým riadnym československým sčítaním, nadväzujúcim približne po 10 rokoch na posledné rakúsko-uhorské sčítanie, bolo sčítanie z februára 1921. Oproti cenzu z roku 1919 malo štandardný obsah, bolo dôkladne naplánované a spĺňalo hlavné požiadavky kladené na moderný cenzus.¹⁰

Druhú riadne sčítanie obyvateľstva sa malo podľa zákona č. 256/1920 Sb. z. a n. pôvodne konať už po piatich rokoch, teda v roku 1925. „*Pri zhoršenej situácii štátu javilo sa však toto ustanovenie príliš nákladným*“, preto nový zákon č. 47/1927 Sb. z. a n. určil, že druhé československé cenzus sa vykoná najneskôr do konca roku 1931 a ďalšie sčítania v desaťročných intervaloch. Teda podobne ako predtým, od roku 1869, rakúske a uhorské sčítania. Vládne nariadenie č. 86/1930 Sb. z. a n. potom určilo termín sčítania na 1. decembra 1930, presne k okamihu polnoci z 1. na 2. decembra 1930. Zimný termín sa určil kvôli minimálnej fluktuácii obyvateľstva.¹¹

Účasť na sčítaní a poskytnutie správnych údajov boli povinné. Jednanie ohrozujúce správnosť sčítania sa trestalo pokutou do výšky 10 000 Kč alebo väzením až do troch me-

6 BRYAN, Thomas - HEUSER, Robert. Collection and Processing of Demographic Data. In SIEGEL, Jacob S. - SWANSON, David A. (eds.). *The Methods and Materials of Demography*. Bingley : Emerald, 2008, s. 43-44. ISBN 9780126419559.

7 PAVLÍK, Zdeněk - RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka - ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha : Academia, 1986; SVETONĚ, ref. 3, s. 26-27.

8 Podrobnejšie o tejto téme TIŠLIAR, Pavol. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava : Statis a Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2007. ISBN 9788085659467. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Tisliar_cenzus1919.pdf>

9 TIŠLIAR, ref. 8, s. 7; ŠPROCHA, Branislav - TIŠLIAR, Pavol. *Lexikóny obcí pre územie Slovenska I. Výbrané úradné lexikóny z rokov 1920 – 2002*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2009, s. 50-53. ISBN 9788089398809. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/LexikonSlovenska.pdf>>

10 *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. Díl*. Praha : Státní úřad statistický, 1924; PAVLÍK - RYCHTAŘÍKOVÁ - ŠUBRTOVÁ, ref. 7, s. 72-73.

11 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

siacov. Tým sa myslelo predovšetkým odmietnutie účasti na sčítaní, vedomé poskytnutie nesprávnych alebo neúplných údajov, sčítanie sa viackrát, pôsobenie v týchto smeroch na druhých, usporiadanie súkromného sčítania ľudu alebo spôsobenie umelých presunov obyvateľstva z obce do obce.¹²

Navyše, občan, ktorý bol oslovený, bol povinný prijať funkciu sčítacieho komisára, pokiaľ na odmietnutie neexistovali vážne dôvody. Komisármi mali byť menované len osoby, ktoré poskytovali záruku, že vykonajú sčítacie práce správne, o čom museli zložiť sľub. Komisári mali z dnešného hľadiska pomerne veľké právomoci – požívali ochranu ako verejní činitelia, počas sčítania mohli vstupovať do bytov vo svojom sčítacom obvode, k preskúmaniu údajov o sčítaných osobách si mohli vyžiadať k nahliadnutiu osobné výkazy. Na druhej strane, všetci, ktorí sa podieľali na realizácii sčítania, boli povinní dodržiavať prísnu mlčanlivosť o obsahu sčítacích listín a porušenie tejto povinnosti sa trestalo pokutou do 10 000 Kč alebo väzením do dvoch rokov.¹³ V českých krajinách sa pri sčítaní využívali sčítacie hárky, ktoré bol oprávnený vyplniť len majiteľ bytu alebo dospelý člen jeho rodiny. Sčítací komisár preskúmal správnosť a úplnosť údajov a prípadné chyby opravil. Celý sčítací hárok vyplňoval len v prípade, že to sčítané osoby nemohli alebo nedokázali urobiť. Na Slovensku a Podkarpatskej Rusi sa využívali popisné hárky, ktoré nevyplňali sčítané osoby, ale sčítací komisár. Takáto prax bola zrejme nutnosťou. Jedna desatina a v niektorých okresoch viac ako jedna štvrtina obyvateľov bola negramotná a zrejme aj mnohí ďalší by mali problém pochopiť a správne vyplniť hárok.¹⁴ Krajiniský úrad mohol komisárom priznať primeranú odmenu zo štátnych prostriedkov, pokiaľ nešlo o zamestnancov obce. Ak boli za komisárov vybraní učitelia alebo úradníci, dostali dovolenku na dni, keď sčítanie vykonávali.¹⁵

Náklady na sčítanie hradil štát (ministerstvo vnútra), organizované bolo prostredníctvom okresných úradov. Obecné orgány však boli povinné pri ňom bezplatne spolupôsobiť. Výsledky cenzu spracoval Štátny úrad štatistický. Prípravu na sčítanie začal úrad výzvu na podávanie návrhov týkajúcich sa vecného rozsahu sčítania adresovanou okrem ústredných úradov aj vedeckým ústavom v odbore demografie a príbuzných vied, verejným inštitúciám a záujmovým organizáciám.¹⁶

Zisťované boli napokon nasledujúce údaje: pomer k „prednostovi“ domácnosti, pohlavie, dátum narodenia, rodinný stav (u detí či ide o siroty), rodisko, dĺžka pobytu v obci a prípadné predchádzajúce bydlisko, štátna a domovská príslušnosť, národnosť, náboženské vyznanie, znalosť čítania a písania, druh hlavného a vedľajšieho povolania, postave-

12 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

13 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

14 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5. Z rovnakých dôvodov boli hárky vyplňané komisármi ešte aj o 10 rokov neskôr, v roku 1940: „Dôvody, pre ktoré sme museli i pri tomto našom sčítaní sveriť vyplnenie popisných hárkov nie samým občanom, ale zase len verejnou správou menovaným komisárom, sú nad slnko jasnejšie: dobrých 60 % obyvateľstva nášho štátu nevedelo by ani pri najlepšej vôli správne vyplniť štatistickým úradom pripravený popisný hárok! [...] Otázky môžu byť postavené akokoľvek zreteľne a jednoducho, no už sama forma tlačíva stremuje kdekoho, kto nie je navyknutý vyplňovať úradné dokumenty, akým popisným három rozhodne je.“ GRANATIER, Anton. Sčítanie a sčítaní. In *Slovenská liga*, 1940, roč. 17, č. 9, s. 129-131.

15 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

16 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

nie v povolání a bližšie označenie závodu (podniku, úradu), telesné chyby (slepý, hluchý, nemý, hluchonemý, bez rúk a nôh). Oproti roku 1921 sa okrem obyvateľstva prítomného v čase sčítania zisťovalo aj obyvateľstvo v obci trvalo bývajúce. Prvýkrát sa tiež zisťoval počet detí narodených v poslednom manželstve a počet detí z nich zomretých.¹⁷ Práve tieto nové otázky však boli často vyplnené nesprávne.¹⁸ Pri zisťovaní plodnosti by sme dnes ocenili, keby sa neobmedzovala len na posledné manželstvo, ale týkala sa všetkých detí. Z dnešného pohľadu je tak isto škoda, že niektoré ďalšie otázky boli napokon zamietnuté. Napríklad uvažované zisťovanie dosiahnutého školského vzdelania by nám dnes umožnilo dôkladnejšie porovnanie so súčasným stavom ako zisťovaná gramotnosť.¹⁹

Vládne nariadenie o sčítaní ľudu venovalo zvláštnu pozornosť správne zisťovaniu údajov o národnosti. Dôvodom bola zrejme zložitá národnostná situácia medzivojnového Československa a možno i negatívne skúsenosti s nepresným uvádzaním národnosti v predchádzajúcom sčítaní v roku 1921. Určenie národnosti malo vychádzať z materského jazyka, iná národnosť mohla byť zapísaná len ak obyvateľ riadne ovládal daný jazyk (s výnimkou Židov, ktorí sa vždy mohli prihlásiť k národnosti židovskej). Podrobne popísaný je postup pri určení národnosti detí zo zmiešaných manželstiev (podľa rodiča, ktorý sa o dieťa stará, v sporných prípadoch podľa otca) a postup v prípade pochybností komisára o správnom uvedení národnosti (vypočutie sčítaného v neprítomnosti iných osôb, spôsob opravy záznamu, rozhodnutie nadriadeného politického úradu v prípade nezhody medzi sčítaným a komisárom).²⁰

Prvé predbežné výsledky o počte domov, bytov a prítomných obyvateľov za okresy a obce s viac ako 2 000 obyvateľmi boli spracované decentralizovane – okresnými úradmi – a zverejnené už 3 mesiace po sčítaní. Štátny úrad štatistický do šiestich mesiacov taktiež dokončil predbežné ručné triedenie o cirkevnej príslušnosti, štátnej príslušnosti a národnosti.²¹ Hlavné výsledky boli spracované na diernoštitkových strojoch. Spracovanie bolo vykonané centrálné Štátnym úradom štatistickým, ktorý napríklad v roku 1929 disponoval strojnou so 6 automatickými dierovacími strojmi, 14 triediacimi strojmi a 68 zamestnancami.²² Spracovanie malo štyri fázy:

1. prevod slovných údajov na hárkoch na kombináciu číslíc. V tejto fáze bola kontrolovaná aj presnosť a úplnosť zápisu na sčítacom (popisnom) hárkoch a zistené chyby boli revidované. Vyznačovanie trvalo rok, ale úplne ukončené bolo ešte neskôr, po doriešení chýb a sporných prípadov. Napríklad niekoľkým tisícom obyvateľom poslal štatistický úrad dopyt ohľadom ich povolania, nezisteného priamo pri sčítaní, čo bolo umožnené vďaka uvedeniu mena aj adresy na sčítacích lístkoch;
2. prevod číslíc na dierne štítky, pričom každému obyvateľovi prislúchal jeden štítok;

17 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

18 HERZÁNOVÁ, Lubica. Sčítanie ľudu z roku 1930 ako prameň pri výskume štruktúry rodiny. In *Slovenský národopis*, 2002, roč. 50, č. 1, s. 25-44. ISSN 1335-1303.

19 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

20 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

21 *Sčítání 1930. Díl I.*, ref. 5.

22 *Statistika : od historie po současnost*. Praha : Český statistický úřad, 2006. Dostupné na internete: <[http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/statistika:_od_historie_po_soucasnost/\\$file/historie_csu.pdf](http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/statistika:_od_historie_po_soucasnost/$file/historie_csu.pdf)>

3. strojové triedenie diernych štítkov. Triedenie postupovalo od menších územných jednotiek k väčším (obec – okres – krajina – ČSR), pričom údaje roztriedené podľa jedného znaku boli postupne kombinované s ďalším a ďalším znakom;
4. výsledky triedenia boli zapísané do tabuliek, číselne a logicky kontrolované a nakoniec publikované.²³

Náročné spracovanie výsledkov spôsobilo, že definitívne výsledky boli publikované až v rokoch 1934 – 1938. Najpodrobnejšie územné údaje boli publikované v *Štatistickom lexikóne obcí*, kde sa nachádzali údaje o počte domov, prítomných obyvateľov, štátnej príslušnosti, národnosti a náboženskom vyznaní za jednotlivé obce.²⁴ Najpodrobnejšie vecné triedenie bolo uverejnené v publikácii *Sčítanie ľudu* rozdelené do viacerých dielov a vychádzajúcej v edícii Československá štatistika počas niekoľkých rokov. Základné triedenia boli publikované za okresy a tiež obce s viac ako 10 000 obyvateľmi, komplikovanejšie triedenia podľa viacerých znakov väčšinou za krajiny (Čechy, Moravu a Sliezske, Slovensko, Podkarpatskú Rus).²⁵

Evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva v medzivojnovom období

Pravidelná evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva je zaznamenávanie údajov o pôrodoch, úmrtiach, sobášoch a rozvodoch spolu s charakteristikami obyvateľov, ktorých sa tieto udalosti týkajú. V medzivojnovom období boli navyše zaznamenávané aj údaje o legitímáciách nemanželských detí (uznanie dieťaťa za manželské), oproti dnešku sa však nezisťovali údaje o potratoch (umelé potraty ani neboli legálne). Na rozdiel od sčítania nejde pri evidencii prirodzeného pohybu o zachytenie stavu obyvateľstva k určitému okamihu, ale o dlhodobé priebežné zisťovanie. Pravidelná evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva je v porovnaní so sčítaním náchylnejšia na podhodnotenie niektorých javov, najmä v menej rozvinutých krajinách. Presnosť dát vo všeobecnosti zvyšuje dobre organizovaný systém štátnej štatistiky, zaznamenávanie udalostí krátko po ich výskyte, presná definícia udalostí atď. Ohlásenie udalosti je rovnako ako účasť na sčítaní povinné.²⁶

Údaje z pravidelnej evidencie prirodzeného pohybu obyvateľstva, organizovanej centrálné štatistickým úradom, sú za Slovensko k dispozícii od 70. rokov 19. storočia.²⁷

23 *Sčítání 1930. Díl I.; Díl II. Část I.*, ref. 5.

24 *Štatistický lexikon obcí v republice Československé. III. Krajina slovenská.* Praha : Ministerstvo vnútra; Státní úřad štatistický; Orbis, 1936.

25 *Sčítání 1930. Díl I.; Díl II. Část I.; Díl III.*, ref. 5; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvateľstva. Část II. Povolání podle věku a rodinného stavu, povolání podle velikosti místa pobytu, objektivní povolání, veřejní zaměstnanci, vedlejší povolání, nezaměstnanost.* Praha : Státní úřad štatistický, 1935; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvateľstva. Část III. Povolání a sociální rozvrstvení obyvateľstva podle národnosti (také cizinců) a podle náboženského vyznání.* Praha : Státní úřad štatistický, 1935; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část I. Počet dětí živě narozených v posledním manželství.* Praha : Státní úřad štatistický, 1936; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část II. Domácnosti a rodiny.* Praha : Státní úřad štatistický, 1938; *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část III. Plodnost manželství. Konkubináty.* Praha : Státní úřad štatistický, 1938.

26 BRYAN – HEUSER, ref. 6, s. 57-59.

27 SRB, Vladimír - KUČERA, Milan - RŮŽIČKA, Ladislav. *Demografie.* Praha : Svoboda, 1971, s. 83;

Medzivojnové československé štatistiky o prirodzenom pohybe obyvateľstva boli vydané za roky 1919 – 1937. V týchto rokoch existovala prvá Československá republika vo svojich „plných“ hraniciach a počas celého kalendárneho roka. Pritom až do roku 1924 sa v bývalých rakúskych a uhorských krajinách štruktúra a zber dát v niektorých aspektoch mierne odlišovali.²⁸

Údaje o pohybe obyvateľstva sa zisťovali pomocou sčítacích lístkov. Išlo o sčítací lístok sobášny, rodný, o legitímácii a úmrtný. Údaje o rozlukách, rozvodoch a manželstvách prehlásených za neplatné sa zisťovali na súdoch.²⁹ Každý demografickej udalosti zodpovedal jeden sčítací lístok, ktorý vyplňal matrikár. Sčítacie lístky za celý kalendárny mesiac poslal Štátnemu úradu štatistickému v Prahe, ktorý údaje spracovával. Údaje boli triedené podľa viacerých ukazovateľov – miesta bydliska, veku, národnosti, náboženstva, povolania, rodinného stavu, legitimity, poradia (pôrodu), príčiny (úmrtia), veľkosti obce, kalendárneho mesiaca, doby od predchádzajúcej udalosti atď. a podľa kombinácie týchto faktorov. Podobne ako pri sčítaní obyvateľov bola väčšina údajov publikovaná na úrovni krajín, základné dáta boli k dispozícii na úrovni okresov.³⁰

Štatistický úrad zverejňoval údaje v rámci edície Československá štatistika v publikáciách *Pohyb obyvateľstva*. Boli vydávané so značným oneskorením, napríklad prvý *Pohyb obyvateľstva za roky 1919 - 1920*, až v roku 1929. V predhovore je to vysvetľované nutnosťou spracovať najskôr výsledky sčítania obyvateľstva z roku 1921. Údaje o pohybe obyvateľstva za posledné štyri roky prvej Československej republiky boli vydané až v roku 1941 Ústredným štatistickým úradom Protektorátu Čechy a Morava v publikácii *Pohyb obyvateľstva v bývalom Československu 1934 – 1937*.³¹

Metodika. Spearmanov korelačný koeficient poradia a porovnanie údajov z dvoch rozdielnych okresných usporiadaní

Naším cieľom bolo porovnanie priestorovej variability desiatich premenných v roku 1930 a 2001 na úrovni okresov. Prvou cestou bolo porovnanie okresných hodnôt v oboch rokoch pomocou dvojíc máp (Obrázky 1-10). Pre oba roky sme v prostredí geografic-

Demografická príručka. Praha : Federálny štatistický úrad, 1982, s. 90-91.

28 *Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919 – 1920*. Praha : Štátní úrad štatistický, 1929; *Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1925–1927*. Praha : Štátní úrad štatistický, 1932; *Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937*. Praha : Ústřední štatistický úrad, 1941.

29 Rozluka znamenala definitívne ukončenie manželstva, zodpovedala teda dnešnému rozvodu. Rozvod predstavoval oddelené žitie manželov s právnymi následkami podobnými ako pri rozluke, ale s podstatným rozdielom, že rozvedení manželia sa nemohli znovu zosobášiť a ich manželstvo mohlo byť po oznámení súdu kedykoľvek obnovené. ŠPROCHA - TIŠLIAR. *Náčrt vývoja sobášnosti*, ref. 2, s. 23-25. Takéto „neúplné“ rozvody sa na medzivojnovom Slovensku, na rozdiel od českých krajín, využívali len v minimálnej miere – ročne bolo približne 500 - 800 manželstiev ukončených rozlukou a len 20 - 50 rozvodom.

30 *Pohyb 1925-27*, ref. 28.

31 *Pohyb 1931-33*, ref. 5; *Pohyb 1919-20; 1925-27*, ref. 29; *Pohyb 1934-37*, ref. 29; *Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921–1922*. Praha : Štátní úrad štatistický, 1929; *Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923–1924*. Praha : Štátní úrad štatistický, 1930; *Pohyb obyvateľstva v republice Československé v letech 1928–1930*. Praha : Štátní úrad štatistický, 1936.

kého informačného programu vytvorili mapy s dobovými hranicami okresov.³² Pôvodné hodnoty ukazovateľov sú roztriedené do intervalov a zobrazené formou nepravého kartogramu. Nepravidelné spojité intervaly ohraničujú homogénne zhluky hodnôt na základe metódy prirodzených zlomov. Odľahlé hodnoty sú vyčlenené pomocou nespojitých intervalov (hiátov).³³

Druhou cestou bolo porovnávanie poradia okresu v roku 1930 a poradie v roku 2001. Postavenie okresov je pri každej premennej ukázané v grafe – na horizontálnej osi je vynesené poradie v roku 1930, na vertikálnej osi poradie v roku 2001 (Obrázky 1-10). Okresy, ktorých poloha je na diagonále grafu, nezmenili medzi rokmi 1930 a 2001 poradie. Okresy, ktorých poloha je v pravej dolnej časti grafu, mali v roku 1930 vyššie poradie ako v roku 2001, teda došlo k poklesu ich poradie. Okresom, ktorých poloha je v ľavej hornej časti grafu, medzi rokmi 1930 a 2001 poradie narástlo.³⁴ Pre každú premennú sme tiež vypočítali Spearmanov korelačný koeficient poradie, ktorý ukazuje nakoľko poradie okresov v roku 2001 zodpovedá poradiu v roku 1930. Teda či pre okresy ako skupinu v zásade platí, že okresy s nízkym poradím v roku 1930 ho mali nízke aj v roku 2001 a okresy s vysokým poradím v roku 1930 si ho udržali aj v roku 2001 alebo naopak, zoradenie okresov sa medzi rokmi 1930 a 2001 výrazne zmenilo. Blížšie vysvetlíme výpočet Spearmanovho koeficientu a riešenie problému porovnania údajov z dvoch rozdielnych okresných usporiadaní – 1930 a 2001.

Spearmanov korelačný koeficient poradie je mierou štatistickej závislosti medzi dvomi poradovými premennými. Meria nakoľko rastie hodnota jednej premennej, ak rastie hodnota druhej premennej. Vzorec je: $r_s = 1 - (6 \sum D_i^2) / (n(n^2 - 1))$, kde D_i je rozdiel medzi poradiami a n je počet štatistických jednotiek. Ako príklad si môžeme vziať poradovú koreláciu medzi priemerným vekom v roku 1930 a priemerným vekom v roku 2001. Okres Trnava bol 37. najmladší okres v roku 1930 a 43. najmladší okres v roku 2001. Rozdiel medzi poradiami bol: $D_{\text{Trnava}} = 37 - 43 = -6$. Rovnaký výpočet bol urobený pre všetky okresy. Výsledky boli umocnené a potom sčítané. n je počet okresov (presnejšie počet štatistických jednotiek – pozri nižšie), konkrétne 68. Výsledok bol v tomto prípade $r_s = 0,39$. Korelačný koeficient pre všetkých 10 párov demografických ukazovateľov bol vypočítaný rovnakým spôsobom.

Spearmanov korelačný koeficient poradie môže dosahovať hodnoty od -1 do 1. Korelácia 1 znamená, že v oboch rokoch boli okresy podľa hodnoty premennej zoradené úplne rovnako. To znamená, že medzi rokmi 1930 a 2001 nedošlo k žiadnym zmenám

32 Mapy boli vytvorené na základe nasledujúcich kartografických podkladov: PANTOFLÍČEK, ref. 2; KUSENDOVÁ, Dagmar - TOMÁŠIKOVÁ, Vladimíra. Rozmiestnenie obyvateľstva v rokoch 1930 a 2001. In MLÁDEK, ref. 4, s.13.; ŽUDEK, Juraj. Krajské zriadenie v r. 1928 – 1938. In MIKLÓS, ref. 4, s. 442; *Štatistický lexikon*, ref. 24.

33 Podrobnejšie k metóde kartogramu a prirodzených zlomov: PRAVDA, Ján - KUSENDOVÁ, Dagmar. *Aplikovaná kartografia*. Bratislava : Geo-grafika, 2007, s. 75-79. ISBN 9788089317004.

34 Zdôrazňujeme, že ak *poradie* okresu v skupine všetkých okresov zoradených podľa hodnoty ukazovateľa v roku 1930 *bolo rovnaké* ako *poradie* okresu v skupine všetkých okresov zoradených podľa hodnoty ukazovateľa v roku 2001, samotná *hodnota* ukazovateľa *sa zmeniť mohla* a pravdepodobne sa aj zmenila. Podobne ak *poradie* okresu v skupine ostatných okresov narástlo, samotná hodnota mohla poklesnúť, pokiaľ došlo k všeobecnému poklesu hodnoty aj u ostatných okresov. Ak *poradie* pokleslo, hodnota mohla tiež poklesnúť, alebo mohla narásť, alebo aj zostať rovnaká a tak ďalej.

v relatívnych regionálnych rozdieloch a regionálne rozdiely môžu byť preto považované za časovo stabilné. Korelácia 0 znamená, že neexistuje žiadna všeobecná zákonitosť v zmene poradia okresov, teda že neexistuje žiadny vzťah medzi regionálnymi rozdielmi v rokoch 1930 a 2001 a historické regionálne odlišnosti sa do dnešného dňa nezachovali. Korelácia -1 znamená, že poradie okresov sa medzi rokmi 1930 a 2001 úplne prevrátilo. Okres s najnižšou hodnotou v roku 1930 mal najvyššiu hodnotu v roku 2001, okres s druhou najnižšou hodnotou v roku 1930 mal druhú najvyššiu hodnotu v roku 2001 atď. V našom prípade je výskyt podobnej situácie nepravdepodobný. Hoci neexistujú žiadne presne vymedzené pravidlá pre popísanie sily vzťahu vyjadreného Spearmanovým korelačným koeficientom, v prípade skúmania sociálnych javov môžeme koreláciu medzi 0,0 až 0,3 považovať za zanedbateľnú, koreláciu 0,3 až 0,5 za slabú, koreláciu 0,5 až 0,7 za stredne silnú, koreláciu 0,7 až 0,9 za silnú a koreláciu 0,9 až 1,0 za veľmi silnú. Podobne aj pri záporných hodnotách.

Spearmanov korelačný koeficient poradia je podobný častejšie používanému Pearsonovmu korelačnému koeficientu s rozdielom, že Spearmanov koeficient používa poradie namiesto (skutočných) hodnôt. Jednou z výhod Spearmanovho koeficientu v porovnaní s Pearsonovým je menšia náchylnosť na skreslenia spôsobené odľahlými hodnotami. Napríklad *hodnoty* podielu obyvateľov bez vyznania v roku 1930 boli v 66 okresoch 0,05 % až 0,9 %, v Košiciach to bolo 2,4 % a v Bratislave až 3,2 %. V tom istom prípade boli poradie 0 až 66, ďalej 67 pre Košice a 68 pre Bratislavu, teda bez dvoch hodnôt odľahlých od zvyšku súboru, ktoré by mohli skresľovať celkový výsledok.³⁵

Okresné usporiadanie v dvoch porovnávaných rokoch nebolo rovnaké. Zatiaľ čo pri vizuálnom porovnaní máp nepredstavovala rozdielna okresná štruktúra zásadný problém, v prípade zobrazenia poradia okresu v roku 1930 a 2001 v grafe a výpočtu Spearmanovho korelačného koeficientu poradia sme museli vytvoriť dvojice porovnávaných okresov. Každý štatistickej jednotke v roku 1930 sme priradili jej „náprotivok“ v roku 2001. Vytvorili sme dvojice štatistických jednotiek, ktoré v niektorých prípadoch tvoril identický okres v roku 1930 aj 2001 (napr. Trenčín 1930 a Trenčín 2001), v niektorých prípadoch bola štatistická jednotka tvorená jedným okresom v roku 1930 a viacerými v roku 2001 (Topoľčany 1930 a Topoľčany + Partizánske 2001), inokedy sme naopak viacero okresov v roku 1930 priradili k jednému v roku 2001 (napr. Michalovce + Veľké Kapušany 1930 a Michalovce 2001), v ďalších prípadoch sme okresy rozdelili medzi viaceré štatistické jednotky. Takto sme vytvorili 68 dvojíc.³⁶ Ich zoznam sa nachádza

35 Na druhej strane, v niektorých prípadoch môže veľmi malý rozdiel v hodnote znamenať veľký rozdiel v poradí, čím môže byť veľkosť zmeny poradia nadhodnotená a korelačný koeficient podhodnotený. Z toho dôvodu sme vypočítali aj hodnoty Pearsonovho koeficientu na porovnanie. Rozdiely medzi Spearmanovým a Pearsonovým koeficientom boli väčšinou veľmi malé (do $\pm 0,06$), okrem prípadov, keď boli prítomné výrazné odľahlé hodnoty. To znamená, že Spearmanov korelačný koeficient účinkoval požadovaným spôsobom – zabránil skresleniam kvôli odľahlým hodnotám a nespôsobil skreslenia kvôli malým rozdielom v strede súboru.

36 Roku 1930 bolo na Slovensku 79 okresov, v rámci dvoch okresov boli ešte vyčlenené expozitúry, za ktoré boli štatistické údaje publikované samostatne. Išlo o expozitúru Šahy v rámci okresu Krupina a expozitúru Vyšný Svidník v rámci okresu Stropkov. S týmito expozitúrami sme pracovali ako s „plnohodnotnými“ okresmi, samostatne sú zakreslené aj v mapách. Roku 2001 bolo na Slovensku tiež 79 okresov, nie však rovnakých ako v roku 1930.

v Tab. č. 1. Pre zjednodušenie používame v celom článku termín okres, v prípade porovnávania poradia sa však nejedná priamo o okresy, ale o štatistické jednotky vytvorené z okresov uvedeným spôsobom.³⁷

Tab č. 1:

Dvojice porovnávaných okresov alebo skupín okresov

Rok 1930	Rok 2001
Bratislava mestský okres + 1/4 Bratislava vonkovský okres	Bratislava I + II + III + IV + V
Malacky + 1/4 Bratislava vonkovský okres	Malacky
Modra + 1/4 Bratislava vonkovský okres	Pezinok
1/3 Galanta + 1/3 Šamorín + 1/4 Bratislava vonkovský okres	Senec
Dunajská Streda + 2/3 Šamorín	Dunajská Streda
2/3 Galanta	Galanta
Komárno + 2/3 Stará Ďala	Komárno
Nové Zámky + Parkan + 1/3 Stará Ďala + 1/3 Vrábľe	Nové Zámky
Nitra + 1/3 Vrábľe	Nitra
Levice + Želiezovce + expozitúra Šahy + 1/3 Vrábľe	Levice
Topoľčany	Topoľčany + Partizánske
2/3 Kysucké Nové Mesto	Kysucké Nové Mesto
Čadca + 1/3 Kysucké Nové Mesto	Čadca
Turčiansky Svätý Martin	Martin + Turčianske Teplice
Trstená	Tvrdošín
Zvolen	Zvolen + Detva
Kremnica	Žiar nad Hronom
Nová Baňa	Žarnovica
Krupina bez expozitúry Šahy	Krupina
Modrý Kameň	Vešký Krtíš
Lučenec	Lučenec + Poltár
Rimavská Sobota + Feledince	Rimavská Sobota
Revúca + Tornaľa	Revúca

37 Popísané riešenie nevedlo k porovnaniu štatistických jednotiek s identickými hranicami v oboch rokoch. Išlo len o približnú zhodu. Porovnávať identické jednotky nebolo možné – bolo by nutné poznať údaje za obe a následne okresy z obcí „vyskladať“ (buď v roku 2001 vyskladať z obcí okresné usporiadanie platné v roku 1930 alebo naopak) – takéto údaje však nie sú k dispozícii. Bolo by možné prerozdeliť údaje z jedného roku podľa okresného usporiadania v druhom roku, a to úmerne k podielu starého okresu na novom (resp. naopak) zistenému z počtu obyvateľov obcí. Takéto značne komplikované riešenie by však nemalo významný vplyv na zvýšenie presnosti výsledkov, keďže by stále išlo len o približnú zhodu. Naším cieľom nebolo zistiť úplne presné poradie okresu v oboch rokoch, ale predovšetkým zachytiť trend – či došlo k jednoznačnému poklesu, nárastu alebo naopak približnému zachovaniu poradia. Určitá miera nezohody v hraniciach porovnávaných štatistických jednotiek tak bola z hľadiska naplnenia tohto cieľa prípustná.

Košice mestský okres	Košice I + II + III + IV
Košice vonkovský okres + Moldava nad Bodvou	Košice – okolie
Kežmarok + Spišská Stará Ves	Kežmarok
Bardejov + 1/3 Gíraltovce	Bardejov
expozitúra Vyšný Svidník + 1/3 Gíraltovce	Svidník
Stropkov bez expozitúry Vyšný Svidník	Stropkov
Vranov nad Topľou + 1/3 Gíraltovce	Vranov nad Topľou
Michalovce + Veľké Kapušany	Michalovce
Trebišov + Kráľovský Chlmec	Trebišov
Dvojice okresov zložené v oboch rokoch len z jednotlivých okresov s nezmeneným sídlom:	
Šaľa, Trnava, Hlohovec, Piešťany, Skalica, Senica, Myjava, Nové Mesto nad Váhom, Trenčín, Bánovce nad Bebravou, Prievidza, Zlaté Moravce, Ilava, Púchov, Považská Bystrica, (Veľká) Bytča, Žilina, Dolný Kubín, Námestovo, Ružomberok, Liptovský (Svätý) Mikuláš, Brezno (nad Hronom), Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Rožňava, Poprad, Stará Ľubovňa, Levoča, Spišská Nová Ves, Gelnica, Sabinov, Prešov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Sobrance.	

Hodnoty Spearmanovho korelačného koeficientu poradia pre jednotlivé premenné sú uvedené v Tab. č. 2. Desať premenných, ktoré sú v tabuľke vytlačené hrubo, je hodnotených aj v grafoch a mapách (Obrázky 1-10).

Tab. č. 2:

Vzťahy medzi demografickými ukazovateľmi v regiónoch Slovenska v rokoch 1930 a 2001

	priemerná hodnota na Slovensku		Spearmanov korelačný koeficient poradia
	okolo roku 1930	okolo roku 2001	
<i>1. plodnosť</i> všobecná miera plodnosti (v ‰)	106,1	35,8	0,56
<i>2. Nemanželská plodnosť</i> podiel narodených mimo manželstva (v ‰)	8,8	20,7	0,27
<i>3. Sobášny vek</i> priemerný vek žien pri sobáši priemerný vek mužov pri sobáši	23,7 27,6	25,9 28,8	0,51 0,50
<i>4. Rozvodovosť</i> index rozvodovosti (v ‰)	2,6	42,5	0,37
<i>5. Dojčenská úmrtnosť</i> miera dojčenskej úmrtnosti (v ‰)	165,6	6,5	- 0,14
<i>6. Veková štruktúra</i> priemerný vek	27,9	36,1	0,39

7. Národnostná štruktúra			
podiel Slovákov a Čechov (v %)	71,3	86,6	0,87
podiel Maďarov (v %)	17,8	9,7	0,86
podiel Rómov (v %)	0,94	1,67	0,77
podiel Rusínov a Ukrajincov (v %)	2,9	0,65	0,68
podiel Nemcov (v %)	4,6	0,10	0,77
8. Náboženská štruktúra			
podiel rímskych katolíkov (v %)	71,6	68,9	0,86
podiel evanjelikov augsburského vyznania (v %)	12,0	6,9	0,92
podiel gréckych katolíkov a pravoslávnych (v %)	6,7	5,0	0,86
podiel reformovaných (v %)	4,4	2,0	0,83
podiel židov (v %)	4,1	0,04	0,16
podiel obyvateľov bez vyznania (v %)	0,51	13,0	0,49
9. Ekonomická štruktúra			
podiel zamestnaných v poľnohospodárstve (v %)	61,0	7,0	0,38
podiel zamestnaných v priemysle (v %)	20,5	35,6	-0,13
podiel zamestnaných v službách (v %)	18,5	57,4	0,65
10. Vzdelanostná štruktúra			
podiel gramotných / podiel obč. s VŠ vzdelaním (v %)	90,0	9,8	0,36
podiel negramotných / podiel obč. so ZŠ a bez vzdel. (v %)	10,0	26,7	0,25

Poznámky: Počet štatistických jednotiek (regiónov) = 68. Všeobecná miera plodnosti je počet živonarodených detí na 1 000 žien vo veku 15–49 rokov za daný rok. Index rozvodovosti je počet rozvodov na 100 sobášov v danom roku. Miera dočenskej úmrtnosti je počet detí zomretých do 1 roka po narodení na 1 000 živonarodených detí v danom roku. Plodnosť je hodnotená za roky 1931 a 2001; nemanželská plodnosť: 1931–1932 a 2001–2002; sobášny vek: 1931–1932 a 2001–2002; rozvodovosť: 1931–1933 a 2001–2002; dočenská úmrtnosť: 1931–1932 a 2001–2010; veková, národnostná, náboženská, ekonomická a vzdelanostná štruktúra: 1930 a 2001.

Výsledky a diskusia

Plodnosť

Prvou hodnotenou charakteristikou bola plodnosť (Obrázok 1). V medzivojnovom období bola nadpriemerná plodnosť na východe a severe Slovenska. Vo väčšine okresov z týchto regiónov bola nadpriemerná plodnosť aj v roku 2001. V grafe sú tieto okresy v pravom hornom rohu, s vysokým poradím v roku 1931 (horizontálna os) aj 2001 (vertikálna os). Samozrejme, ide len o zachovanie nadpriemernej plodnosti vzhľadom na iné okresy v danom roku. Absolútna výška plodnosti vo všetkých týchto okresoch medzi rokmi 1931 a 2001 výrazne poklesla.

Podpriemernú plodnosť mali okolo roku 1930 regióny na juhu stredného Slovenska. Išlo o regióny, v ktorých začala plodnosť klesať najskôr a najrýchlejšie. Vo viacerých z nich bola plodnosť relatívne nízka dokonca už v 19. storočí – v tejto súvislosti sa často hovorí o uplatňovaní takzvaného jednodetného systému. Nízka plodnosť bola a je prepojená s vysokou úrovňou socioekonomického rozvoja spoločnosti. Zatiaľ čo po vzniku Československa patrili oblasti na juhu stredného Slovenska k najvyspelejším, do konca 20. storočia si toto postavenie neudržali, s čím súvisí aj zásadná zmena ich postavenia pokiaľ ide o plodnosť. Hoci výška plodnosti v týchto okresoch v rokoch 1931 až 2001, tak ako inde na Slovensku, poklesla, pokles bol menší ako inde a v roku 2001 bola už plodnosť týchto okresov priemerná až nadpriemerná. V grafe sa tieto okresy nachádzajú v ľavej hornej časti – nízke poradie v roku 1931 (nízka hodnota na horizontálnej osi) sa

do roku 2001 zmenilo na priemerné až relatívne vysoké (relatívne vysoká hodnota na vertikálnej osi). Ide najmä o Rožňavu, Rimavskú Sobotu, Revúcu, Krupinu, Lučenec a Poltár.

Relatívne najnižšia plodnosť zostala zachovaná v Bratislave, a tiež v okresoch Banská Bystrica a Banská Štiavnica (ľavá dolná časť grafu). K zníženiu poradia došlo najmä pri okresoch na západe Slovenska (pravá dolná časť grafu) v medzivojnovom období s pomerne vysokou plodnosťou, v druhej polovici 20. storočia s relatívne úspešným socioekonomickým rozvojom (na rozdiel od jednodetných oblastí) a s tým súvisiacou relatívne nízkou plodnosťou na začiatku 21. storočia.

Pri vysvetlení zmien postavenia okresov pri tejto i ďalších premenných ide samozrejme o isté zovšeobecnenia a pri jednotlivých okresoch mohli mať väčší vplyv miestne špecifiká. Tak napríklad v prípade okresu Myjava mohol byť za poklesom jeho relatívneho postavenia vo výške plodnosti skôr vplyv náboženskej štruktúry – evanjelici so „sekulárnejším“ prístupom ku kontrole plodnosti v porovnaní s rímskokatolíckymi – ako vplyv dynamického socioekonomického rozvoja. Celkovo možno prepojenie medzi regionálnou variabilitou plodnosti v medzivojnovom období a v súčasnosti označiť za stredne silné, koeficient poradovej korelácie mal hodnotu 0,56.

Mimomanželská plodnosť

Podobne ako pri plodnosti, aj v prípade podielu narodených mimo manželstva zaujme v prvom rade výrazná zmena celoslovenskej hodnoty – nárast z 8,8 % v rokoch 1931 – 1932 na 20,7 % v rokoch 2001 – 2002. Zaujímavé je, že tento nárast nebol zďaleka rovnomerný. V období socializmu došlo dokonca k poklesu podielu nemanželsky narodených na 4 – 7 % a strmo začal stúpať až v 90. rokoch. Na začiatku 21. storočia bol 20 % a v roku 2010 dokonca až 33 % (s okresným maximom v roku 2010 až 63 % v Rožňave). Pri pohľade na mapy (Obrázok 2) môžeme na prvý pohľad zbadáť isté podobnosti v priestorovej variabilite v rokoch 1931 – 1932 a 2001 – 2002 – zachovaný zostal napríklad relatívne vysoký podiel nemanželsky narodených na juhu stredného Slovenska a naopak nízky na Orave. Zároveň však vidíme i veľa zmien – k poklesu poradia došlo napríklad v okolí Považskej Bystrice, k nárastu v okolí Nových Zámkov. V niektorých prípadoch došlo dokonca k veľkým zmenám v opačnom smere u susedných okresov – výrazný pokles v Humennom a výrazný nárast v susedných Medzilaborciach. Celkovo sa regionálna variabilita v prípade podielu narodených mimo manželstva nezachovala, Spearmanov koeficient bol nízky, $r_s = 0,27$.

Sobášny vek

Z máp sobášneho veku žien je na prvý pohľad jasná istá podobnosť medzi regionálnou variabilitou v rokoch 1931 – 1932 a 2001 – 2002 (Obrázok 3). Relatívne mladé nevesty boli v oboch rokoch na východnom Slovensku, relatívne staršie na západe – v oblasti približne medzi Bratislavou, Považskou Bystricou a Banskou Bystricou. Istú mieru podobnosti potvrdzuje aj pohľad na graf, kde väčšina okresov nie je príliš vzdialená od diagonály a tiež mierne silný Spearmanov korelačný koeficient, $r_s = 0,51$. (Podobná situácia je aj u mužov, $r_s = 0,50$.)

Pri niektorých okresoch sa však poradie výrazne zmenilo. Predovšetkým pri Námestove, kde boli nevesty v rokoch 1931 – 1932 jedny z najstarších, v rokoch 2001 – 2002 však úplne najmladšie. Poradie v rokoch 2001 – 2002 nie je prekvapujúce – podľa všetkých ukazovateľov išlo o okres demograficky konzervatívny do čoho zapadá aj uzatváranie sobášov v mladom veku. Okres sa zdá byť demograficky konzervatívny aj v medzivojnovom období, na prvý pohľad práve s výnimkou vysokého sobášneho veku. Avšak možno práve konzervatívnosť spoločenstva vytvárala silný sociálny a ekonomický tlak na opakovaný sobáš po smrti predchádzajúceho partnera, v 30. rokoch pomerne bežnej aj v strednom veku. Vysoký sobášny vek tak mohol byť spôsobený veľkým množstvom sobášov vdov. Údaje o sobášoch podľa veku v kombinácii s rodinným stavom nevesty nie sú pre okresy k dispozícii, platnosť hypotézy o silnej opakovanej sobášnosti je však naznačená relatívne vysokým podielom sobášených neviest nad 40 rokov, po Bratislave a Košiciach najvyšším.³⁸

K veľkému poklesu poradia došlo tiež pri okrese Kežmarok, kde bola príčinou zmena národnostnej a náboženskej štruktúry okresu po vystávaní Nemcov na konci 40. rokov a s tým súvisiaca zmena socioeconomickej a kultúrnej štruktúry obyvateľstva i posun okresu od relatívne moderného k relatívne konzervatívne. (Podiel Nemcov tu bol v roku 1930 najvyšší na Slovensku – 38 %.) Veľké posuny v poradí tohto okresu budeme vidieť aj pri ďalších ukazovateľoch. Naopak, výrazný nárast poradia pri sobášnom veku žien vidieť pri niektorých okresoch na strednom Slovensku (Zvolen, Detva, Žiar nad Hronom, Žarnovica, Prievidza). Možno uvažovať o vplyve silnej industrializácie počas socializmu, ktorá demografické správanie obyvateľov týchto okresov priblížila západo-slovenským okresom.

Rozvodovosť

Rozvody boli na medzivojnovom Slovensku zriedkavým javom (Obrázok 4). Relatívne najviac manželstiev bolo rozvedených v okresoch, v ktorých sa nachádzalo väčšie mesto, areál vyššej rozvodovosti bol tiež medzi Lučencom a Rožňavou. Celkovo však malo priestorové rozloženie rozvodovosti mozaikovitý charakter. Na začiatku 21. storočia bol priestorový obraz kompaktnější. Vyššia rozvodovosť bola na strednom Slovensku a juhu západného Slovenska, nižšia najmä na severe a východe Slovenska. Hoci v rokoch 1931 – 1933 možno nájsť určité „zárodoky“ regionálnej variability rozvodovosti v rokoch 2001 – 2002 (napríklad spomínaná vyššia rozvodovosť medzi Lučencom a Rožňavou alebo nižšia rozvodovosť na severe) v mnohých iných prípadoch sa postavenie okresu výrazne zmenilo – opäť došlo k výraznému poklesu poradia v prípade Kežmarku a nárastu poradia pri niektorých okresoch na strednom Slovensku, zrejme z rovnakých dôvodov ako pri sobášnom veku. Spearmanov korelačný koeficient bol nízky, $r_s = 0,37$, čo

38 Sobášny vek žien nemuseli zvyšovať len samotné vdovy, ale aj „staré dievky“ sobášiace sa s vdovcom. Takémuto vysvetleniu nasvedčuje to, že podiel žien zomretých v dôsledku tehotenstva a popôrodných komplikácií bol v 30. rokoch v okrese Námestovo najvyšší z celého Slovenska. ŠPROCHA - TIŠLIAR. *Vývoj úmrtnosti*, ref. 2, s. 166. To zvyšovalo počet vdovcov v produktívnom veku súcich na ženie, predsa len však už nie mládencov. Vysoký podiel žien zomretých v dôsledku tehotenstva zase súvisí s vysokou plodnosťou a tá súvisí s konzervatívnosťou regiónu. Aj pri tomto vysvetlení konzervatívnosť spoločenstva paradoxne vplýva na vysoký priemerný vek pri sobáši. Treba zdôrazniť, že ide o priemer bez ohľadu na rodinný stav snúbencov a norma vhodného veku na sobáš dievky bola zrejme nižšia.

znamená, že regionálne rozdiely v rozvodovosti medzi rokmi 1931 – 1933 a 2001–2002 sa vo všeobecnosti nezachovali.³⁹

Dojčenská úmrtnosť

Zatiaľ čo na začiatku 30. rokov 20. storočia sa jedného roka nedožilo takmer 170 z tisíc narodených detí, na začiatku 21. storočia to bolo menej ako 7 z tisíc. Okrem výšky dojčenskej úmrtnosti sa zásadne zmenila aj jej regionálna diferenciácia. Spearmanov korelačný koeficient bol len -0,14, čo znamená, že medzi regionálnou variabilitou dojčenskej úmrtnosti v rokoch 1931–1932 a 2001–2010 nebol žiadny vzťah.⁴⁰ Nemožno teda nájsť žiadne všeobecné pravidlo, podľa ktorého sa menilo postavenie okresov.

Mapa s medzivojnovými okresnými hodnotami dojčenskej úmrtnosti vyzerá pomerne nesúrodno (Obrázok 5). Pri veľkej generalizácii však možno povedať, že väčšina okresov s vysokou dojčenskou úmrtnosťou sa nachádzala najmä na západe a východe Slovenska, nižšia dojčenská úmrtnosť bola na strednom Slovensku. Nápadný súvislý pás okresov s vysokou dojčenskou úmrtnosťou sa tiahol od Kysúc na juh až k Hurbanovu. Vysokú dojčenskú úmrtnosť práve v tejto oblasti nevieme vysvetliť. Prekvapujúci je fakt, že dojčenská úmrtnosť na západe krajiny je podobná ako dojčenská úmrtnosť na sociálne a ekonomicky zaostávajúcom východe. Napríklad východoslovenský okres Vyšný Svidník, ktorý mal jeden z najvyšších podielov negramotných, jeden z najvyšších podielov zamestnaných v poľnohospodárstve, nízky počet lekárov,⁴¹ chýbajúce mestské centrum a pod. mal zároveň jednu z najnižších dojčenských úmrtností. Domnievame sa, že viaceré deti zomreté vo veľmi nízkom veku sa tu vôbec nemuseli dostať do štatistik narodených, a preto mohla byť výška dojčenskej úmrtnosti v tomto okrese podhodnotená. To mohlo platiť aj v niektorých ďalších, najmä východoslovenských okresoch.⁴²

Na začiatku 21. storočia bola nižšia dojčenská úmrtnosť na západnom Slovensku a severe stredného Slovenska, vyššia na juhu stredného Slovenska a predovšetkým na východnom Slovensku. Dojčenská úmrtnosť bola v silnom vzťahu s podielom Rómov žijúcich v okrese,⁴³ keďže relatívne najvyšší počet detí zomretých do jedného roka po narodení bol zrejme najmä v socioekonomicky izolovaných rómskych osadách.

39 Index rozvodovosti za roky 1931 – 1933 sme počítali z rozlúk, rozvodov aj manželstiev prehlásených za neplatné. Viac ako 90 % tvorili rozluky, čiže rozvody v dnešnom zmysle – ref. 29. Hoci oproti dnešku bolo rozlúčenie manželstva zriedkavé, nešlo o úplnú vzácnosť – v celoslovenskom priemere tak končili viac ako dve manželstvá zo 100.

40 Dojčenskú úmrtnosť za roky 2001–2010 sme počítali ako 10-ročný priemer z dôvodu odstránenia náhodných výkyvov spôsobených veľmi nízkymi počtami zomretých detí pripadajúcich v súčasnosti na jeden okres.

41 Počet lekárov podľa CHURU, ref. 2., s. 819. Uvádza údaje spolu pre Vyšný Svidník a Stropkov. Roku 1926 tu boli dvaja lekári, v roku 1935 štyria. V druhom, priaznivejšom prípade to znamenalo jedného lekára na 7 500 obyvateľov, zatiaľ čo slovenský priemer bol jeden lekár na 2 200 obyvateľov.

42 Nezdá sa však, žeby podregistrácia skoro zomretých detí bola na Slovensku v medzivojnovom období príliš rozšírená. Pri porovnaní so štatistikami podobne vyspelých krajín bola vykazovaná slovenská dojčenská úmrtnosť jedna z najvyšších: Slovensko 162 %, Maďarsko 152 %, Poľsko 143 %, Litva 154 %, Rumunsko 176 %, Bulharsko 138 %, Juhoslávia 153 %, Portugalsko 144 % a pod., údaje za rok 1930 podľa. *Statistical Yearbook of the League of Nations 1935/36*. Geneva : League of Nations, 1936. Dostupné na internete: <<http://digital.library.northwestern.edu/league/stat.html#1935>>

43 Pearsonov korelačný koeficient medzi okresnými hodnotami dojčenskej úmrtnosti v rokoch 2001 – 2010

Relatívne postavenie okresov podľa dojučenskej úmrtnosti sa najviac zlepšilo najmä pri okresoch na západnom Slovensku a naopak zhoršilo naopak pri mnohých spišských a gemerských okresoch. Na ilustráciu zásadných zmien sa môžeme bližšie pozrieť na okres Gelnica. Podobne ako vo vyššie spomínanom Kežmarku aj tu mala v minulosti silné postavenie nemecká komunita. V roku 1930 bolo 30 % obyvateľov nemeckej národnosti, čo bolo po Kežmarku a Kremnici najviac. Vplyv Nemcov na demografickú charakteristiku okresu mohol byť i nepriamy – dá sa očakávať preberanie určitých prvkov správania aj ostatným obyvateľstvom. Dojučenská úmrtnosť v okrese Gelnica bola v rokoch 1931 – 1932 po Banskej Štiavnici najnižšia na Slovensku, dokonca o niečo nižšia ako v Bratislave.⁴⁴ Roku 2001 tu bola dojučenská úmrtnosť tretia najvyššia na Slovensku. Zrejme na to vplýva vysoký podiel Rómov (štvrtý najvyšší na Slovensku) s výrazne nižšou životnou úrovňou v porovnaní s majoritnou populáciou.

Veková štruktúra

V medzivojnovom období mali najmladšiu vekovú štruktúru okresy v okolí Žiliny a okresy na severovýchode Slovenska (Obrázok 6). Najstaršie obyvateľstvo žilo na juhu stredného Slovenska, na Záhorí a v niektorých okresoch zahŕňajúcich väčšie mesto, napríklad Bratislava a Banská Bystrica. Roku 2001 by sa pri určitej generalizácii dalo Slovensko rozdeliť na dve časti – mladšiu severovýchodnú a staršiu juhozápadnú. Celkovo sa regionálna variabilita priemerného veku medzi rokmi 1930 a 2001 zachovala len slabó, $rs = 0,39$.⁴⁵ Z pomedzi jednotlivých okresov stojí za pozornosť predovšetkým extrémna zmena postavenia okresu Medzilaborce. Roku 1930 to bol okres s najmladším obyvateľstvom, no v roku 2001 mal už štvrté najstaršie obyvateľstvo (a v prípade, že Bratislava nie je rozdelená na viacero okresov, sú Medzilaborce dokonca najstaršou jednotkou). Zatiaľ čo u iných starých okresov je dôvodom starnutia predovšetkým dlhodobá nízka plodnosť, v prípade Medzilaboriec je plodnosť nadpriemerná. Dôvodom extrémnej zmeny vekovej štruktúry je periférna poloha okresu, slabá industrializácia, nedostatok pracovných príležitostí pre kvalifikovaných zamestnancov a s tým súvisiace silné vysťahovalectvo mladších obyvateľov prebiehajúce prakticky počas celého 20. storočia. (Je otázne, či možno okres Medzilaborce vôbec považovať za „plnohodnotný“ región s prirodzeným centrom a jeho zázemím, alebo ide skôr o okrajovú oblasť spadajúcu k Humennému a ako takú „prirodzene“ periférnu a staršiu.)

Národnostná štruktúra

Pri národnostnej a náboženskej štruktúre obyvateľstva predpokladáme vyššiu mieru stability regionálnych rozdielov v porovnaní s predchádzajúcimi demografickými charakteristikami. Aj národnostné a náboženské zloženie populácie podliehalo prirodzeným dlhodobým zmenám – v dôsledku rozdielnej plodnosti, asimilácie, uzatvárania zmie-

a podielom Rómov podľa sčítania 2001 bol 0,75, Spearmanov korelačný koeficient poradia bol 0,69.

44 Treba však povedať, že v ostatných rokoch medzivojnového obdobia nebolo relatívne postavenie Gelnice tak jednoznačne dobré, hoci dojučenská úmrtnosť zostávala podpriemerná. ŠPROCHA - TIŠLIAR. *Vývoj úmrtnosti*, ref. 2, s. 45-49.

45 Priemerný vek je priemerom vekov všetkých osôb žijúcich v určitom momente na určitom území. Nejde o strednú dĺžku života.

šaných manželstiev a pod. Vo všeobecnosti však na regionálne rozdiely v národnostnom a náboženskom zložení modernizácia spoločnosti a demografický vývoj nemali taký silný vplyv ako na regionálne rozdiely napríklad vo výške plodnosti, rozvodovosti alebo dojčenskej úmrtnosti. Výnimku tvorili umelé zásahy, najmä v prípade židovskej a nemeckej populácie.

Najvyššiu stabilitu vykazuje regionálna variabilita v prípade Slovákov a Maďarov, $r_s = 0,87$ a $0,86$.⁴⁶ Hoci silný Spearmanov korelačný koeficient sme očakávali, uvedené hodnoty sú aj tak prekvapivo vysoké. Napríklad podiel Maďarov v roku 1930 bol v polovici okresov nižší ako jedno percento a v roku 2001 dokonca v dvoch tretinách okresov nižší ako pol percenta, pričom na dosiahnutie vysokej poradovej korelácie bolo nutné, aby sa zachovalo relatívne postavenie okresov aj v rámci tejto veľkej skupiny s minimálnymi vzájomnými rozdielmi.

Korelačné koeficienty v prípade Rómov a Nemcov sú síce o trochu nižšie ako predchádzajúce, v oboch prípadoch $0,77$, ich výška je však možno ešte viac pozoruhodná. V prípade podielu Rómov sme očakávali menšiu stabilitu v regionálnych rozdieloch medzi rokmi 1930 a 2001 z viacerých dôvodov:

1. Za rok 2001 sú použité údaje zo sčítania obyvateľstva, v ktorom každý uviedol národnosť podľa vlastného úsudku, a takto zistený počet Rómov bol 90 000. Počet ľudí, ktorých ostatní považujú za Rómov, bol však v tom istom čase približne 320 000 – 380 000.⁴⁷ Je otázne, nakoľko sa regionálna variabilita týchto dvoch hodnôt zhoduje, pričom charakteru údajov zo sčítania 1930 zodpovedá skôr druhá z nich.
2. Vysoký nárast počtu Rómov (v prípade definovania majoritou) bol spôsobený vysokou plodnosťou, ktorá sa však výrazne líšila podľa stupňa integrácie s majoritou.⁴⁸ Dá sa predpokladať, že miera integrácie, a tým pádom aj plodnosť a prirodzený prírastok, boli v jednotlivých regiónoch rozdielne.
3. Výraznejšie narušenie stability regionálnych rozdielov sa dalo očakávať aj z dôvodu štátom riadeného rozptylu Rómov v období socializmu.⁴⁹ Regionálne odlišnosti v podiele Rómov však napriek týmto predpokladom zostali medzi rokmi 1930 a 2001 stabilné (Obrázok 7).

Ešte menšiu stabilitu v regionálnych rozdieloch sme očakávali v prípade podielu Nemcov. Podiel Nemcov sa po evakuácii a odsune po druhej svetovej vojne zásadne zmenil. Zatiaľ čo v roku 2001 tvorili $0,1$ % obyvateľstva Slovenska, 70 rokov pred tým

46 Presnejšie, ide o Slovákov spolu s Čechmi. V medzivojnovom období bola v štatistikách vykazovaná jedna československá národnosť. Z dôvodu korektného porovnania sme kategórie Slováci a Česi zlúčili aj v roku 2001.

47 VAŇO, Boris. *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2001, s. 13. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/rom.pdf>>; *Atlas rómskych komunit. List faktov*. Bratislava : Úrad splnomocnenkyne vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity, 2004. Dostupné na internete: <<http://www.romovia.vlada.gov.sk/3554/list-faktov.php>>

48 VAŇO, Boris - MÉSZÁROS, Ján. *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom*. Bratislava : Inštitút informatiky a štatistiky – Výskumné demografické centrum, 2004, s. 16. Dostupné na internete: <<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/nizkyzs.pdf>>

49 RADIČOVÁ, Iveta. *Hic Sunt Romales*. Bratislava : Nadácia S.P.A.C.E., 2001. ISBN 8088991137. Dostupné na internete: <<http://www.nspace.sk/doc/hic%20sunt%20romales.pdf>>

to bolo takmer 50-krát viac – 4,6 %. Regionálna diferenciacia podielu Nemcov na začiatku 21. storočia, keď tvorili len zanedbateľnú časť populácie, sa v rozpore s našimi očakávaniami do veľkej miery podobala regionálnej diferenciacii pôvodných nemeckých komunít ($r_s = 0,77$). Napriek tomu, že samotné regionálne rozdiely v podiele Nemcov zostali zachované, ako sme už uviedli vyššie, mal pokles počtu Nemcov zásadný vplyv na postavenie niektorých okresov (najmä Kežmarku a Gelnice) v prípade viacerých socioekonomických a demografických charakteristík.

Najväčšie zmeny v regionálnej variabilite národnostnej štruktúry sme zaznamenali u Rusínov a Ukrajincov.⁵⁰ Dôvodom bolo ich nízke zastúpenie vo väčšine okresov – v oboch rokoch v polovici okresov menej ako jedna tisícina obyvateľstva, respektíve menej ako 50 osôb. Extrémne nízky počet umožňoval výraznú zmenu poradí okresu aj pri drobných náhodných výkyvoch. Stabilita v regionálnych rozdieloch je však aj u tejto národnosti vyššia ako pri mnohých iných demografických charakteristikách, $r_s = 0,68$.

Náboženská štruktúra

Podobne ako pri národnostnej štruktúre sme aj v prípade náboženskej štruktúry očakávali medzi rokmi 1930 a 2001 vysokú stabilitu regionálnych rozdielov. Postavenie okresov podľa podielu rímskokatolíkov, evanjelikov, reformovaných a gréckokatolíkov s pravoslávnyimi sa v súlade s našimi predpokladmi zmenilo len minimálne. Poradové korelačné koeficienty dosahovali hodnoty 0,83 až 0,92 (Tab. č. 2). K takejto stabilite prispela najmä absencia nepriradených zmien v zastúpení uvedených náboženstiev, s výnimkou nútených prestupov medzi gréckokatolíckou a pravoslávnu cirkvou, ktoré sú práve z tohto dôvodu zlúčené do jednej kategórie. Roku 1950 bola gréckokatolícka cirkev štátom zrušená a veriaci museli prejsť k pravoslávnej cirkvi. Roku 1968 bola gréckokatolícka cirkev čiastočne obnovená, avšak obnovenie činnosti v plnom rozsahu bolo možné až po roku 1989.⁵¹ Zďaleka nie všetci veriaci sa však ku gréckokatolíckej cirkvi vrátili a potomkovia gréckokatolíkov z roku 1930 tvoria dnes veriach oboch cirkví. Z toho dôvodu zmeny v regionálnej variabilite medzi rokmi 1930 a 2001 bolo korektnejšie porovnávať za obe cirkvi spolu.

Jediným vierovyznaním, ktorého regionálna variabilita sa podstatne zmenila, bolo židovské. Postavenie okresov podľa podielu židov v roku 2001 nebolo v žiadnom vzťahu s postavením okresov podľa podielu židov pred 70 rokmi ($r_s = 0,16$). Dôvodom je úplné rozvrátenie pôvodnej židovskej populácie počas druhej svetovej vojny. Počet židov poklesol zo 137 000 v roku 1930 na 2 300 v roku 2001, respektíve zo 4,1 % na 0,04 % obyvateľstva Slovenska. Z hľadiska skúmanej témy je však ešte dôležitejšia zásadná zmena v priestorovom rozložení. Roku 1930 žilo vo všetkých okresoch okrem jedného aspoň 250 židov, vo viac ako polovici okresov aspoň 1 000 židov a vo všetkých okresoch okrem troch predstavovali viac ako 1 % populácie. Roku 2001 žila polovica slovenských židov v dvoch mestách, Bratislave a Košiciach, a ďalšia štvrtina žila v 10 okresoch väčši-

50 Kategórie Rusíni a Ukrajinci sme za rok 2001 zlúčili a porovnali s kategóriou „Rusi a Malorusi“ za rok 1930, ktorá zahŕňala aj obyvateľov, ktorí uviedli národnosť Ukrajinec, Karpatorus, Rusín, Rusňák a Bielorus.

51 MATLOVIČ, René. *Geografia religii*. Prešov : Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, 2001. ISBN 8080680620.

nou na juhozápade Slovenska.⁵² V polovici okresov žilo dohromady len 6 % zo všetkých slovenských židov, v každom z nich menej ako 10 osôb. To znamená, že populácia, ktorá bola v roku 1930 relatívne rovnomerne zastúpená po celom Slovensku, bola v roku 2001 koncentrovaná do niekoľkých väčších miest. Výsledkom je, že priestorové štruktúry z rokov 1930 a 2001 sa takmer vôbec nepodobajú.

Zmeny v zastúpení židov zdá sa nemali, na rozdiel od zmien v zastúpení Nemcov, zásadnejší vplyv na regionálnu variabilitu v socioekonomických a demografických charakteristikách. Dôvodom bolo práve pôvodne takmer rovnomerné zastúpenie židov po celom Slovensku, a teda aj regionálne podobné zmeny po ich likvidácii.

Korelačný koeficient medzi postavením okresov podľa zastúpenia obyvateľstva bez náboženského vyznania v roku 1930 a 2001 bol 0,49. Teda výrazne viac ako u židov, ale výrazne menej ako u ostatných náboženstiev. To svedčí o určitom prepojení medzi rokmi 1930 a 2001, ale pomerne slabom. Roku 1930 už existovali určité „zárodky“ populácie bez vyznania (Obrázok 8). Obyvatelia bez vyznania boli nadpriemerne zastúpení v okresoch s významným mestom a na strednom Slovensku v okolí Banskej Bystrice. Niektoré prvky z tejto štruktúry zostali zachované aj po 70 rokoch, došlo však aj k významnejším zmenám, predovšetkým k nárastu podielu viacerých západoslovenských okresov a poklesu u viacerých východoslovenských okresov. Zaujímavý je i fakt, že podobný korelačný koeficient aký bol medzi obyvateľmi bez vyznania v rokoch 1930 a 2001 ($r_s = 0,49$), bol i medzi podielom obyvateľov bez vyznania v roku 2001 a podielom evanjelikov a reformovaných v okrese v roku 1930 ($r_s = 0,51$). To je spôsobené silnou sekularizáciou slovenských protestantov.⁵³ V tradične protestantských regiónoch boli preto v roku 2001 nadpriemerne zastúpení aj obyvatelia bez vyznania.

Ekonomická štruktúra

Pri ekonomickej štruktúre sme sledovali zmeny v regionálnej variabilite zamestnaných v troch základných ekonomických sektoroch – poľnohospodárstve, priemysle a službách.⁵⁴ V prípade zamestnaných v poľnohospodárstve vplyvali na zachovanie regionálnych rozdielov dva protichodné faktory. V smere zachovania regionálnych rozdielov pôsobilo to, že prírodné podmienky určujúce vhodnosť oblasti pre poľnohospodárstvo sa v priebehu 70 rokov zmenili len minimálne. Na druhej strane, v minulosti bola v poľ-

52 Nové Zámky, Dunajská Streda, Komárno, Galanta, Nitra, Trnava, Levice a tiež Prešov, Žilina a Banská Bystrica.

53 MAJO, Juraj. Shrinking minority? Slovak Lutherans fighting with secularism. In *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 2011, roč. 10, č. 30, s. 39-55. ISSN 1583-0039.

54 Publikované výsledky sčítania 1930 obsahovali údaje o „v povolani činných“ a tiež údaje o všetkých „k povolaniu príslušných“, týkajúce sa okrem priamo pracujúcich aj rodinných príslušníkov, ktorých živili – najmä detí, starcov a žien. V článku sú využité údaje o osobách k povolaniu príslušných, teda o celej populácii, s vylúčením osôb s „iným“ povolaním a bez udania povolania. Prvá kategória – poľnohospodárstvo – zahŕňala v roku 1930 okrem roľníctva aj chov zvierat, záhradníctvo, lesníctvo, poľovníctvo a rybárstvo. Druhá kategória – priemysel – zahŕňala priemysel, baníctvo a hutníctvo. Tretia kategória – služby – zahŕňala obchod, peňažníctvo, dopravu, verejnú službu, slobodné povolania, vojsko, domáce a osobné služby. Za rok 2001 sme podiely počítali z ekonomicky aktívneho obyvateľstva, ktoré udalo odvetvie činnosti. Prvá kategória bola obdobná ako v roku 1930, druhá zahŕňala okrem priemyslu tiež ťažbu nerastných surovín, výrobu a rozvod elektriny, plynu, vody a stavebníctvo, tretia kategória zahŕňala všetky ostatné služby.

nohospodárstve zamestnaná veľká časť populácie aj v oblastiach, kde boli prírodné podmienky nevyhovujúce, prípadne tu bol vzhľadom na počet obyvateľov nedostatok vhodnej pôdy. Významný pokles podielu zamestnaných v poľnohospodárstve, ktorý prebiehal počas druhej polovice 20. storočia, sa zrejme v jednotlivých regiónoch prejavil rozdielne – väčší pokles zrejme nastal práve v oblastiach s nevhodnými podmienkami. Výsledkom bolo, že regionálna diferenciacia sa zachovala len slabo, $rs = 0,38$. Vplyv mohli zohrať aj meniace sa možnosti zamestnať sa v ďalších dvoch sektoroch – priemysle a službách – v jednotlivých regiónoch v rozdielnej miere.

Medzi postavením okresov podľa podielu zamestnaných v priemysle v roku 1930 a 2001 neexistoval žiadny vzťah, $rs = -0,13$. Kľúčovú úlohu v takejto zásadnej zmene zohrali zrejme dva faktory:

1. rozsiahla industrializácia prebiehajúca počas socializmu, ktorá bola centrálne plánovaná a riadená a len v malej miere nadväzujúca na dovtedy existujúcu priemyselnú štruktúru.
2. prirodzený posun v odvetvovej štruktúre všetkých rozvinutejších ekonomík – pokles významu priemyslu ako ťažiskového odvetvia a nárast váhy služieb. Zatiaľ čo v 30. rokoch mali najrozvinutejšie slovenské mestské centrá vysoký podiel zamestnaných v priemysle, v roku 2001 v nich dominovali služby. Veľký relatívny pokles tak zaznamenali Bratislava (siedmy najvyšší podiel zamestnaných v priemysle v roku 1930 verzus najnižší v roku 2001), Košice a Banská Bystrica, aj okresy v zázemí Bratislavy – Pezinok a Senec.⁵⁵

Regionálna variabilita sa najviac zachovala v prípade podielu zamestnaných v službách, $rs = 0,65$ (Obrázok 9). V oboch rokoch boli služby nadpriemerne zastúpené v okresoch, kde veľkú časť populácie okresu tvorili obyvatelia významnejšieho mesta. A hoci silná urbanizácia v druhej polovici 20. storočia relatívny význam niektorých miest zmenila, mnohé ďalšie si pôvodný význam udržali a s ním sa zachoval aj nadpriemerný podiel zamestnaných v službách.

Vzdelanostná štruktúra

Jedinou charakteristikou, ktorej zmenu sme hodnotili pomocou rozdielnych indikátorov za rok 1930 a za rok 2001, bolo vzdelanie. V sčítaní obyvateľstva z roku 1930 boli zisťované len údaje o gramotnosti obyvateľstva, v sčítaní 2001 zase len údaje o najvyššom ukončenom vzdelaní (hodnotiť gramotnosť ako diferenciačný ukazovateľ vzdelania by v roku 2001 ani nemalo veľký zmysel). Urobili sme dve porovnania:

1. podiel gramotných v roku 1930 s podielom vysokoškolsky vzdelaných v roku 2001⁵⁶

55 Lokálne sa opäť prejavil vplyv odsunu Nemcov na postavenie Gelnice. Roku 1930 išlo o jediný okres, kde v priemysle pracovala viac ako polovica obyvateľstva, naopak, podiel zamestnaných v poľnohospodárstve (kam sme priradili i zamestnaných v lesnom hospodárstve) bol po Bratislave a Košiciach najnižší. Roku 2001 bola situácia opačná – podiel zamestnaných v priemysle bol jeden z najnižších, v poľnohospodárstve (vrátane lesníctva) jeden z najvyšších.

56 Samozrejme, nie je možné urobiť priamu analógiu medzi obyvateľmi, ktorí v roku 1930 nevedeli čítať a písať, a obyvateľmi, ktorí v roku 2001 nemali vysokoškolské vzdelanie. Prvý jav sa týkal 10 % obyvateľstva v roku 1930, druhý 90 % obyvateľstva v roku 2001. Tieto ukazovatele slúžia len ako približné nepriame indikátory celkovej vzdelanostnej úrovne okresu. Medzi 10,0 % negramotných v roku 1930

2. podiel negramotných v roku 1930 s podielom obyvateľov so základnou školou a bez vzdelania v roku 2001. Poradový korelačný koeficient bol v prvom prípade 0,36, v druhom prípade 0,25. To znamená, že regionálne rozdiely vo vzdelanostnej štruktúre sa medzi rokmi 1930 a 2001 výrazne zmenili.

Zmenu potvrdzuje i kartografické porovnanie (Obrázok 10). Roku 1930 bola gramotnosť vyššia na západnom Slovensku a väčšine okresov stredného Slovenska. Nižšia gramotnosť bola najmä na východnom Slovensku (okrem Košíc), čiastočne i na severe stredného Slovenska. O 70 rokov bolo priestorové rozloženie iné: rozdielom vo vzdelanostnej štruktúre už nedominoval západno-východný gradient, ale výrazný pás nadpriemerného podielu vysokoškolsky vzdelaných tiahnucci sa od Bratislavy cez Považie až po Poprad. Bol paralelný s najdôležitejšími dopravnými tepnami, najvyššou koncentráciou priemyslu a najvyššou koncentráciou mestského obyvateľstva. Mimo tohto územia bol veľký podiel vysokoškolsky vzdelaných ešte v niekoľkých okresoch s významným mestským centrom – v Košiciach, Prešove, Banskej Bystrici, Zvolene a Nitre.

Z vyššie uvedeného vyplýva, a dosvedčuje to i pohľad na graf, že najväčší pokles v postavení podľa vzdelania zaznamenali tie okresy západného a stredného Slovenska (v roku 1930 relatívne vzdelanejšieho), ktoré v roku 2001 ležali mimo spomínaného pásu a absentovalo v nich významné mestské centrum s aspoň čiastočne nadregionálnym významom. Príkladom môžu byť Krupina, Galanta, Veľký Krtíš, Revúca alebo Senica. Naopak, najvyšší relatívny nárast zaznamenali niektoré okresy východného a severného Slovenska, ktoré boli v roku 1930 zaostalé, a ktorých význam narástol až po intenzívnej urbanizácii a industrializácii v druhej polovici 20. storočia – napríklad Žilina, Považská Bystrica, Prešov, Humenné a Michalovce.

Môžeme uvažovať, že podobne ako v prípade zamestnaných v priemysle, by zmeny v relatívnom postavení okresov podľa vzdelania neboli také výrazné, nebyť 40-ročnej etapy striktne centrálne riadeného ekonomického rozvoja, vrátane formovania vysokoškolského systému a lokalizácie podnikov vyžadujúcich vysokokvalifikovaných zamestnancov.

Záver

Porovnanie regionálnych rozdielov v demografických charakteristikách medzi rokmi 1930 a 2001 ukazuje mnoho príkladov zachovania i zásadnej zmeny relatívneho postavenia okresov. Stabilnou sa zdá byť nadpriemerná plodnosť na Orave a severovýchode Slovenska, nadpriemerný podiel narodených mimo manželstva na Gemeri, nižší sobášny vek na východe ako na západe, nadpriemerná rozvodovosť na juhu stredného Slovenska, nižší priemerný vek na východe Slovenska, či krajné postavenie Bratislavy a Košíc vo väčšine charakteristík. Pri pohľade na mapy s medzivojnovými demografickými charakteristikami, pozornosť demografa najskôr upútajú práve regióny, ktorých relatívne postavenie sa do začiatku 21. storočia nezmenilo. Okamžite zapadnú do dobre známeho obrazu dnešných regionálnych rozdielov, s ktorým sa demograf pri svojej práci pravidelne stretáva. Navyše, v prípadoch, keď sa postavenie okresu zmenilo, prebiehali zmeny

sú započítaní aj ľudia, ktorí nevedeli písať, ale vedeli čítať. Úplne negramotných osôb bolo o čosi menej – 8,2 %. Roku 2001 je vzdelanostná štruktúra počítaná zo všetkého obyvateľstva okrem detí do 16 rokov.

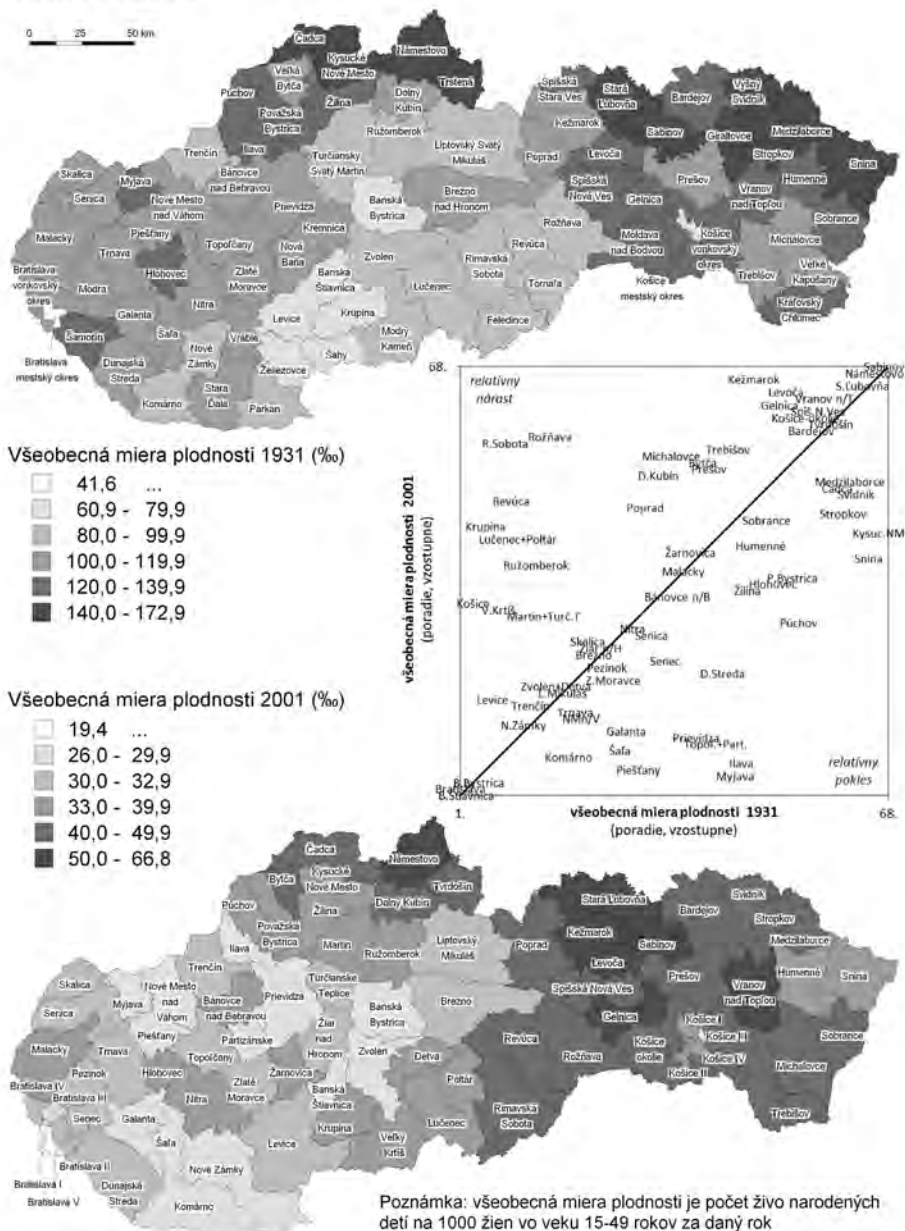
u jednotlivých okresov a charakteristík v rozličnej intenzite a rozdielnych smeroch. Zmeny teda často pôsobia na prvý pohľad zložito a neprehľadne, možno dokonca chaoticky. Je prirodzené, že pozornosť najskôr zaujmú pravidelne a prehľadne pôsobiace prípady zachovania relatívneho postavenia okresu. Zbežné porovnanie regionálnych rozdielov v rokoch 1930 a 2001, ktoré by navyše bolo obmedzené len na porovnanie máp, by teda mohlo viesť k podhodnoteniu prípadov, kedy sa postavenie okresu zmenilo. Podrobnejšie hodnotenie a využitie aj iných ako kartografických metód však ukazuje, že s výnimkou národnostnej a náboženskej štruktúry sa relatívne postavenie okresov pomerne významne zmenilo. Korelačné koeficienty medzi poradiami okresov v roku 1930 a 2001, hodnotiace zmenu v skupine všetkých okresov, sú väčšinou nízke a teda zmeny pomerne veľké. **Odpoďou na otázku položenú v úvode je, že regionálne demografické odlišnosti, existujúce na Slovensku na začiatku 21. storočia, boli viac ovplyvnené vývojom v predchádzajúcich 70 rokoch ako východiskovým stavom v roku 1930.** A hoci môžeme vidieť i viaceré pozoruhodné prípady zachovania postavenia okresu, z celkového hľadiska by im nemal byť prikladaný neprimeraný význam. Na druhej strane sa domnievame, že nebyť viacerých neprirodzených zásahov do socioekonomického a kultúrneho vývoja obyvateľstva spojených najmä s odsunmi celých náboženských a etnických skupín počas a po druhej svetovej vojne a centrálnym riadením všetkých súčastí ekonomiky počas 40 rokov socializmu, boli by regionálne demografické rozdiely o niečo stabilnejšie.

* Štúdia vznikla vďaka podpore grantu VEGA č. 1/0562/12 *Nové demografické analýzy a prognózy obyvateľstva Slovenska a jeho regiónov s využitím progresívnych geografických aplikácií.*

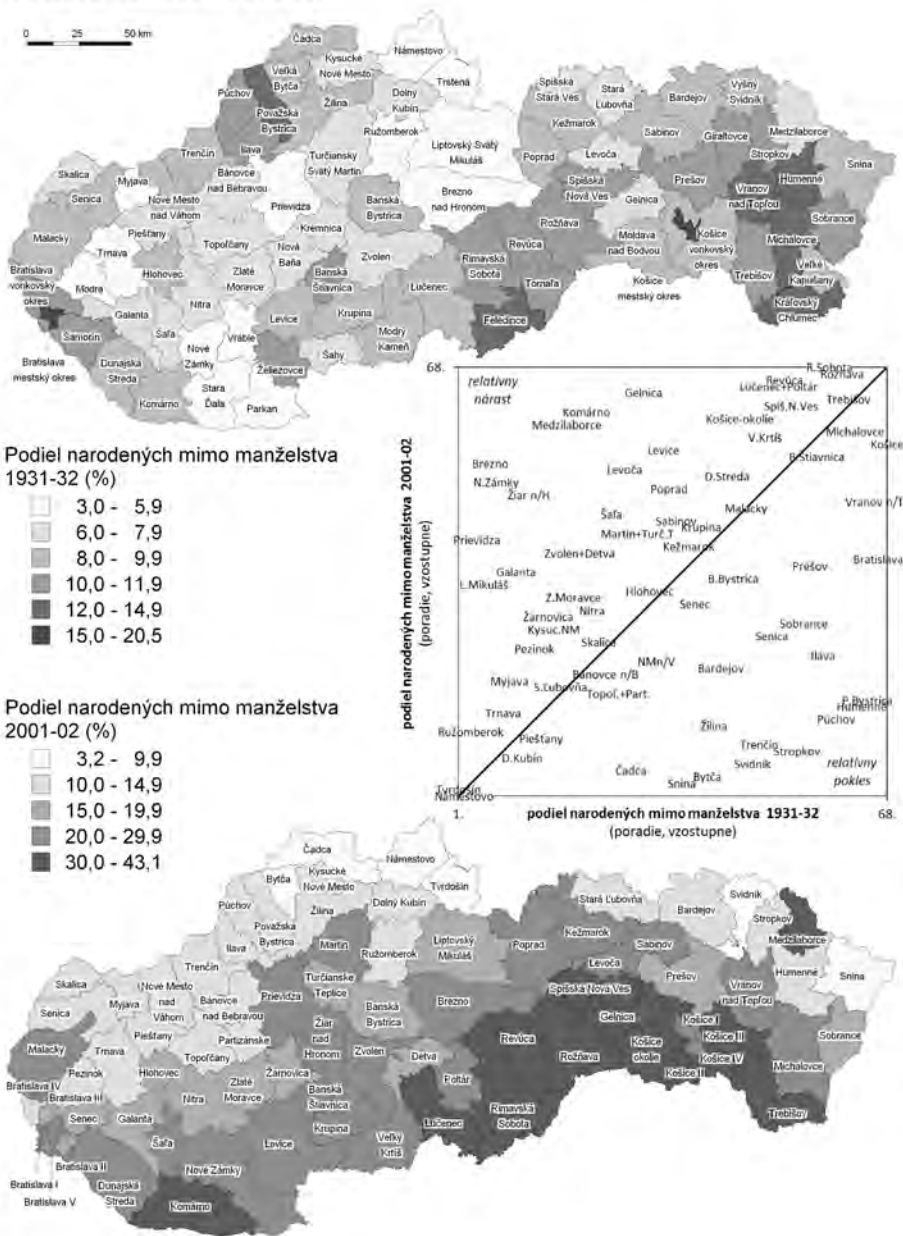
Mgr. Michal Roupa
Katedra humánnej geografie a demografie
Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského
842 15 Bratislava, Mlynská dolina
roupa@fns.uniba.sk

Doc. RNDr. Dagmar Kusendová, CSc.
Katedra humánnej geografie a demografie
Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského
842 15 Bratislava, Mlynská dolina
kusendova@fns.uniba.sk

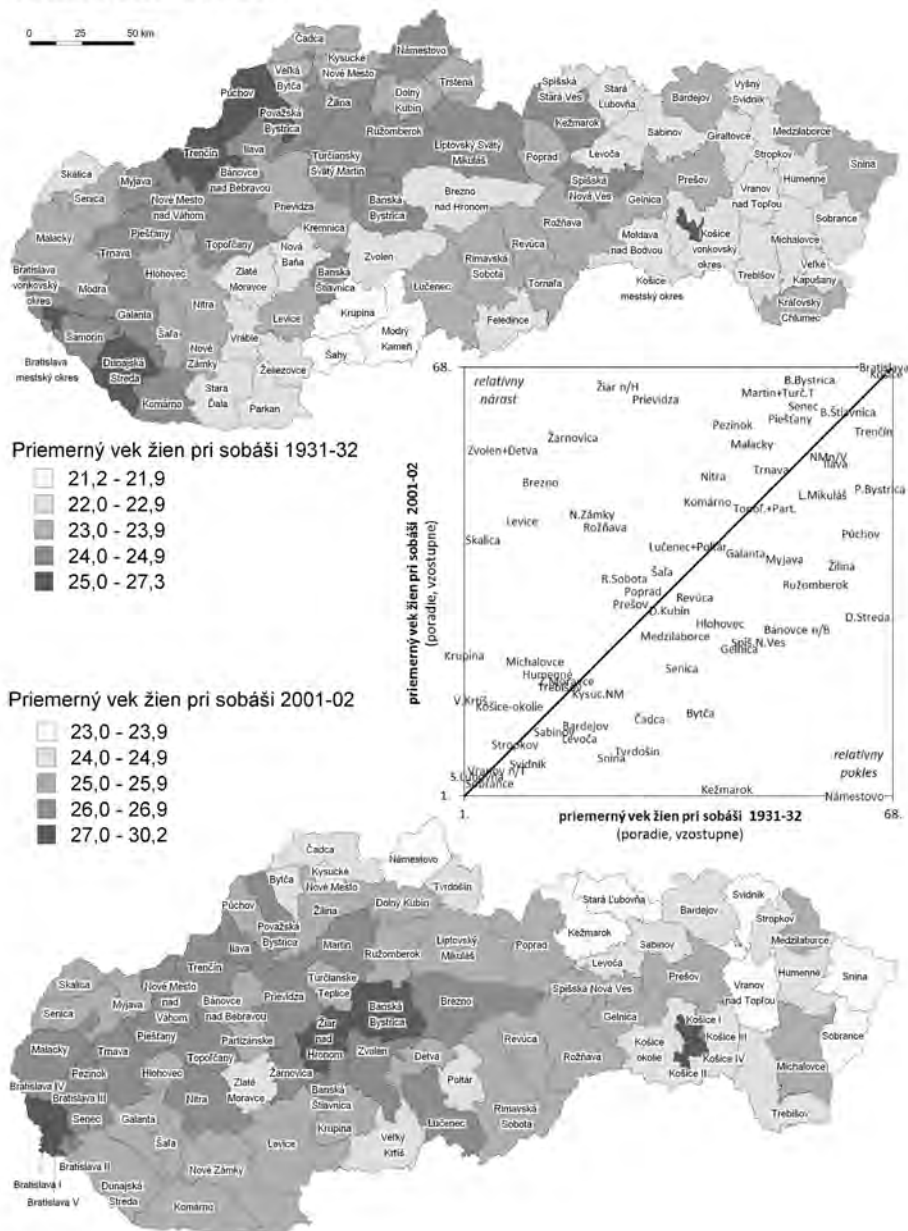
Obrázok 1: Plodnosť

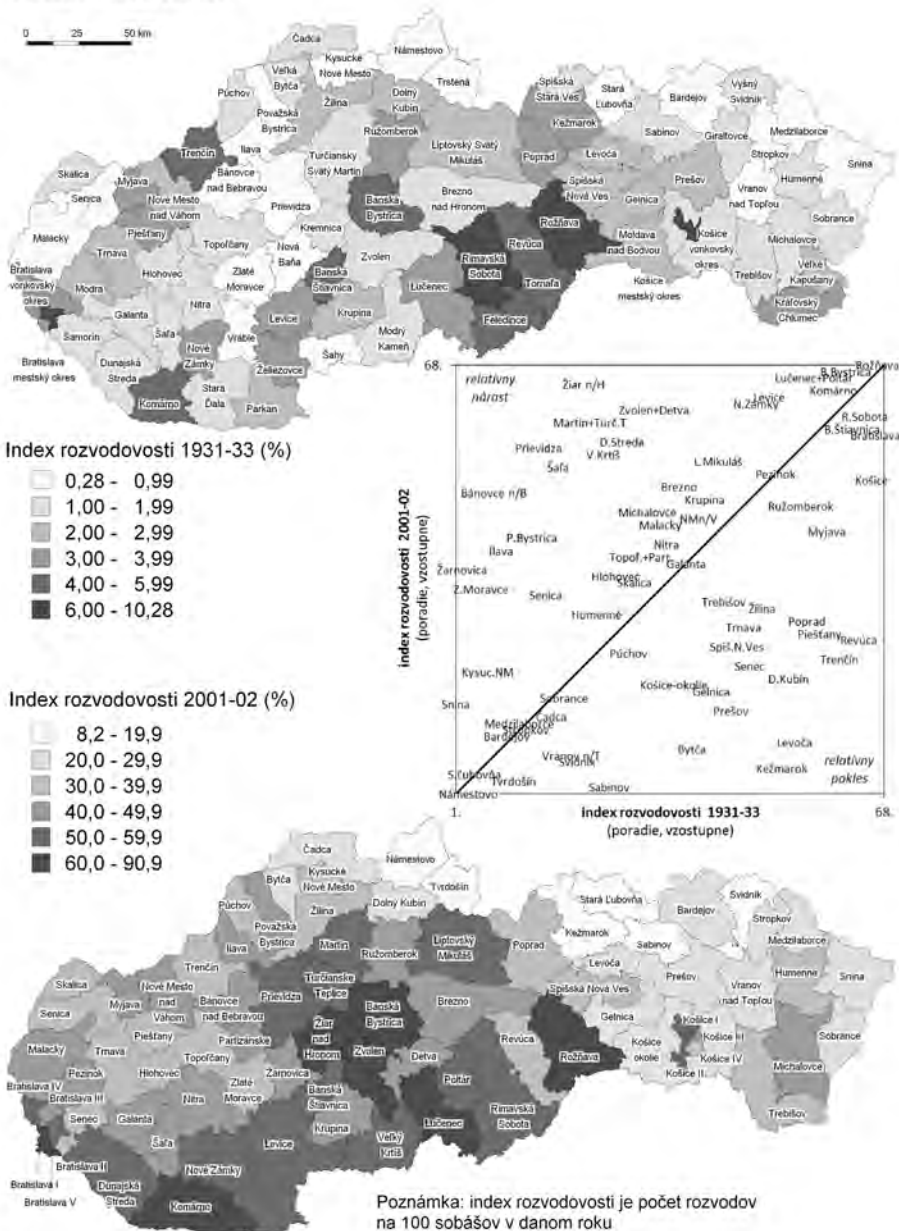
Obrázok 2: Nemanželská plodnosť

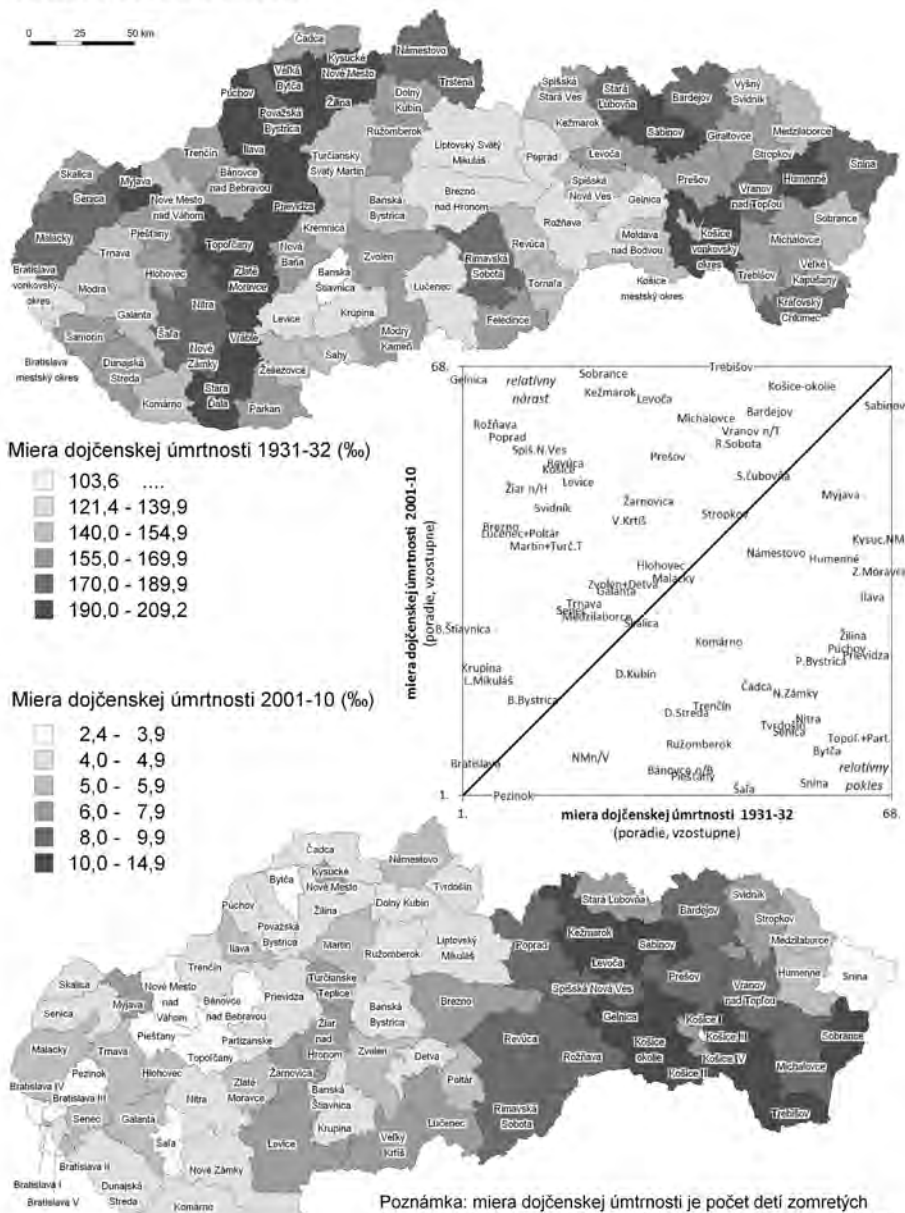
Obrázok 3: Sobášny vek žien

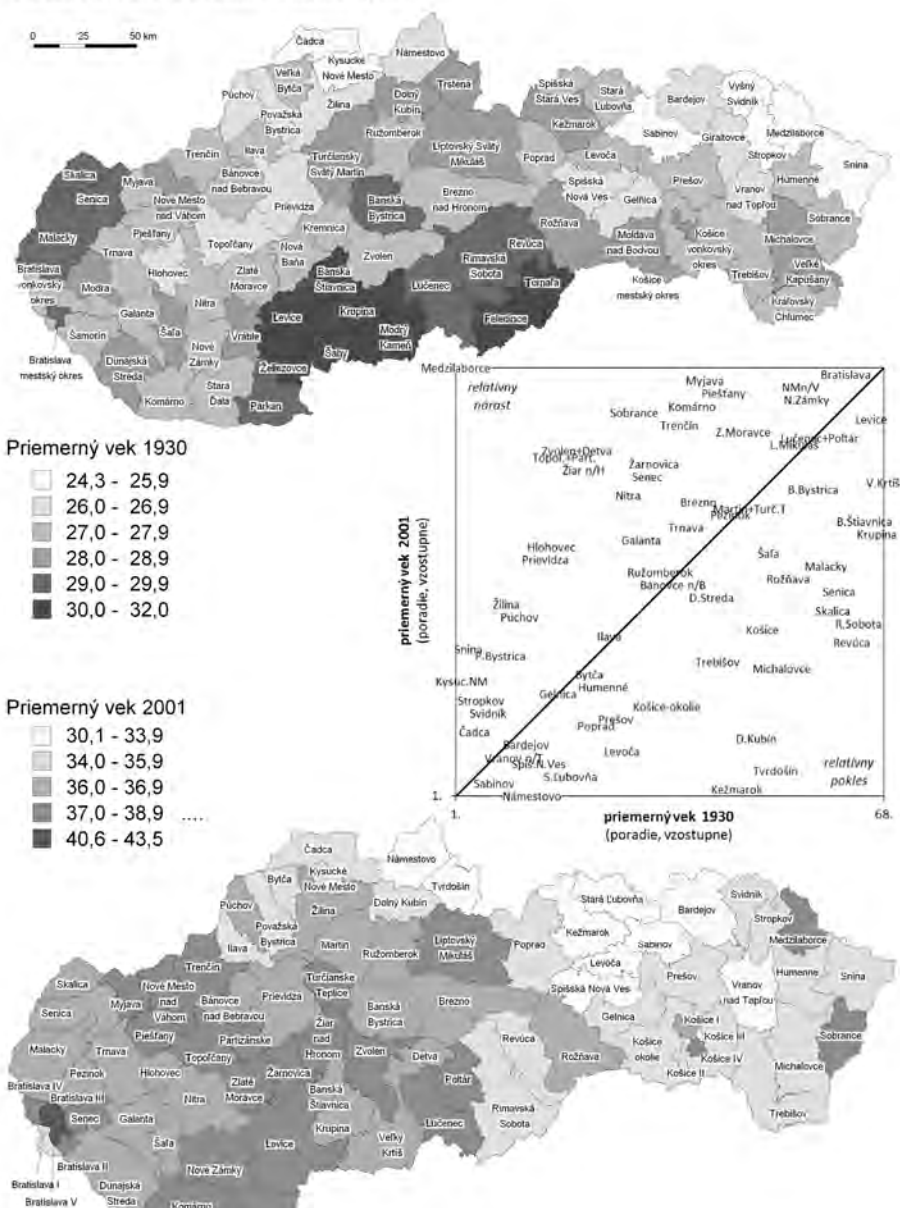
Obrázok 4: Rozvodovosť

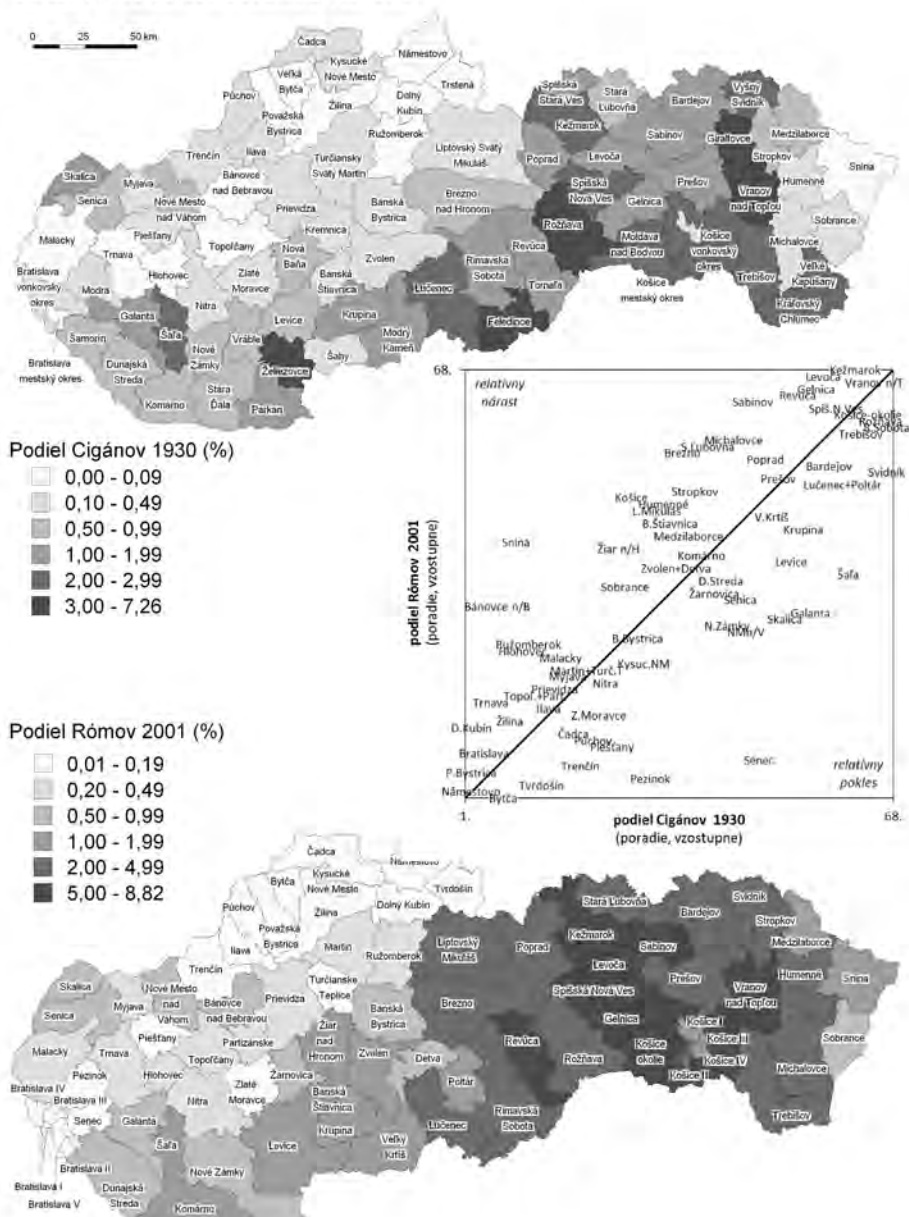
Obrázok 5: Dojčenská úmrtnosť

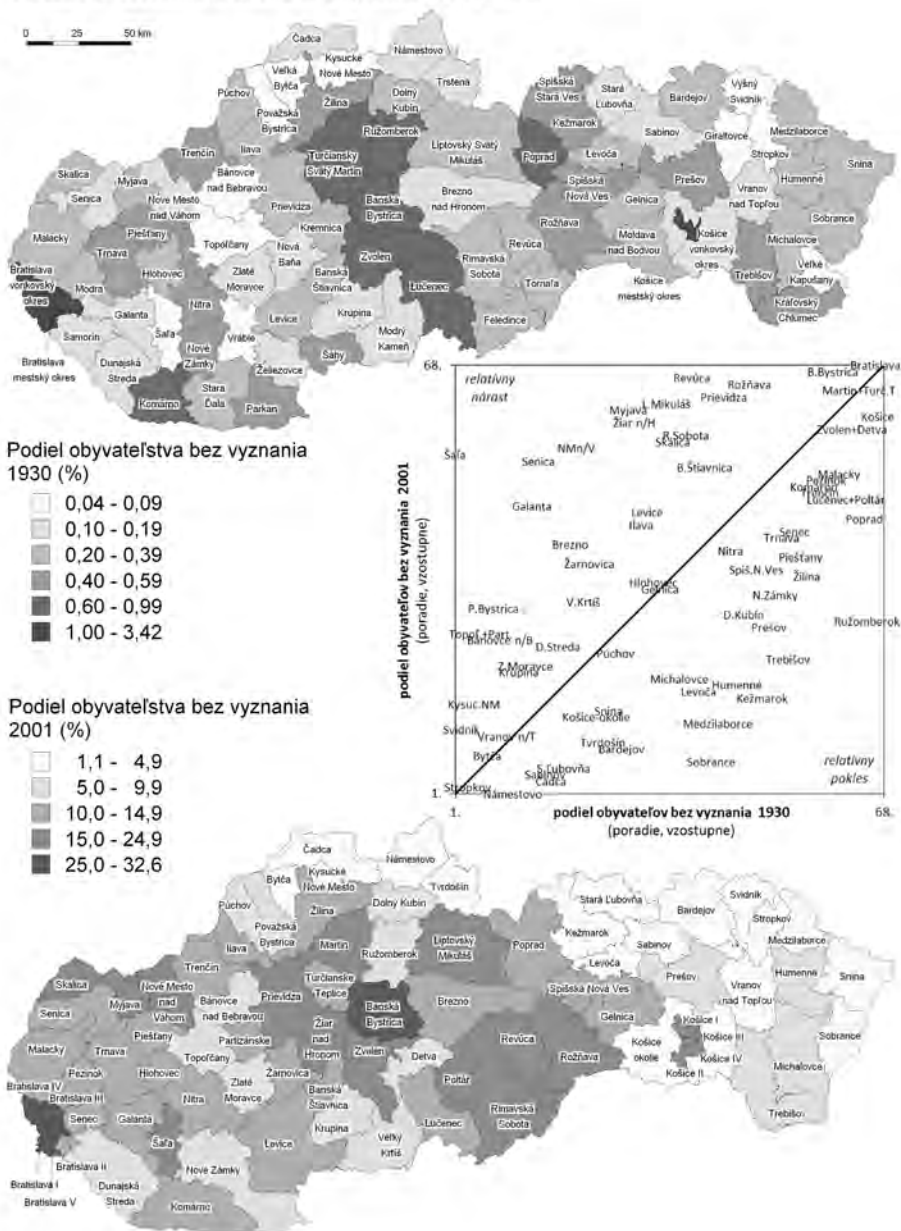
Obrázok 6: Veková štruktúra. Priemerný vek

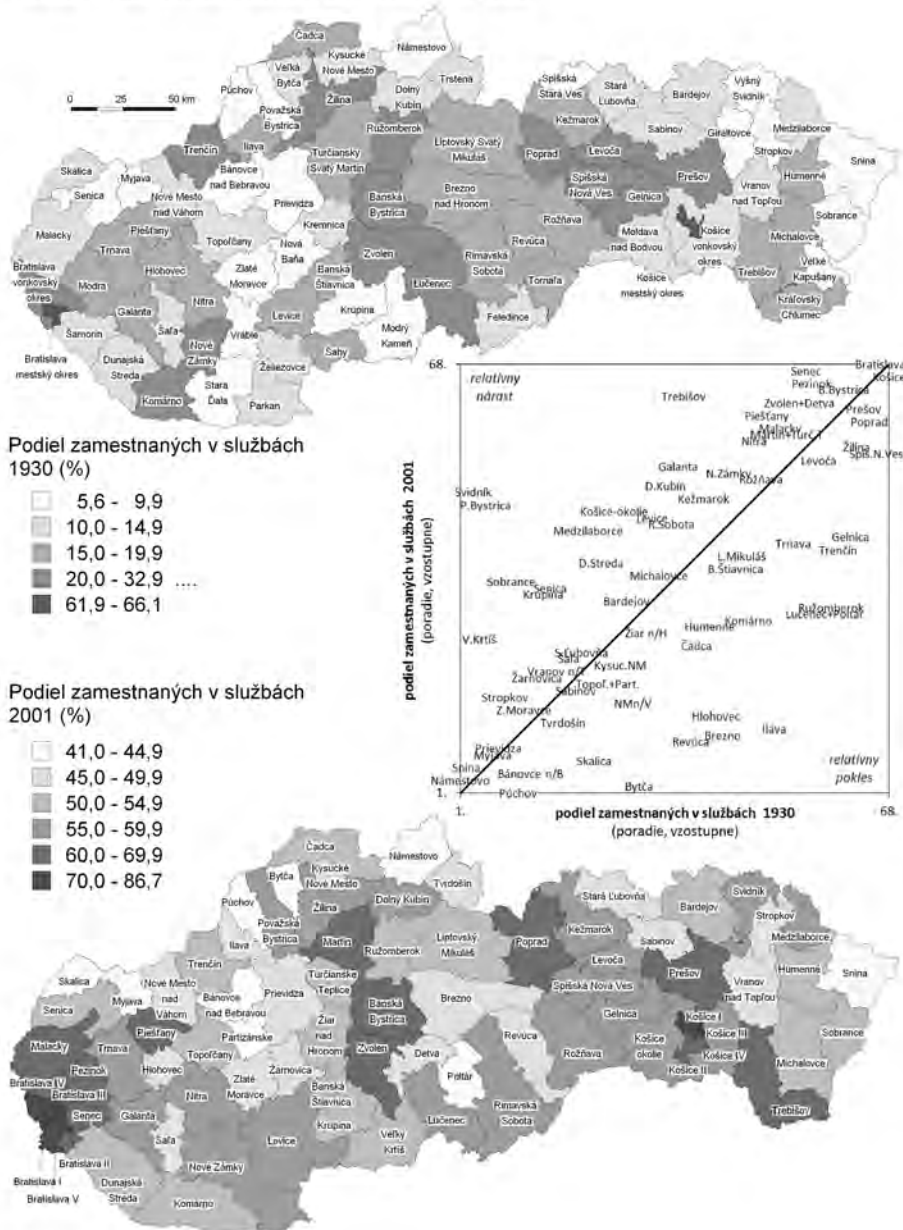
Obrázok 7: Národnostná štruktúra. Rómovia

Obrázok 8: Náboženská štruktúra. Obyvatelia bez vyznania

Obrazok 9: Ekonomická štruktúra. Zamestnaní v službách

Obrázok 10: Vzdelanostná štruktúra

